

HAJNÁ CZKY TAMÁS

A PÁRTÁLLAM CIGÁNYPOLITIKÁJA

A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig

A pártállam kiépülésével a hatalom az azt megelőző időszakhoz hasonlóan – néhány kezdeményezést leszámítva – közegészségügyi és rendészeti kérdésként tekintett az úgynevezett „cigánykérdésre”. Az 1961-es párthatározat kiadásával az MSZMP KB Politikai Bizottsága lefektette a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját, illetve célul tűzte ki a magyarországi cigányság lakhatási, oktatási, foglalkoztatási helyzetének a megjavítását. Az 1960-as években a cigányság beiskolázása, a cigánytelepek felszámolása, valamint a cigányok foglalkoztatása jelentette a legfőbb problémát. Az 1970-es évek második felére a kezdeti nehézségek részleges megoldásával újabb kihívásokkal szembesült a hatalom; a cigány gyermekeket ugyan sikerült beiskolázni, de nem fejezték be az általános iskolát, a cigány munkavállalók rendelkeztek munkával, azonban rendre betanított vagy segédmunkásként tudtak csak elhelyezkedni, a cigánytelepek felszámolása előrehaladt, de a szegregáció korántsem szűnt meg, más formákat kezdett ölteni. A pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának a kibontakozását a helyi szintű bástyái, az illetékes tanácsok, oktatási intézmények, vállalatok akadályozták meg. Komoly ellentét feszült a felsőbb akarat, a központi irányelv és a helyi szintű funkcionáriusok, valamint a nem cigány lakosság érdekei, elgondolásai között. Az 1980-es évekre világosság vált, hogy a kényszerasszimilációs cigánypolitika megbukott, a cigányság elkülönültségét csak részben sikerült felszámolni.

Szektoriális cigánypolitika

A második világháború lezárásával a magyarországi cigányság ugyan megmenekült a munkaszolgálat, valamint a koncentrációs táborok borzalmaiktól (Karsai 1992, Bársony–Daróczi 2004), azonban a korábbi évtizedek kirekesztő gyakorlatától és elgondolásaitól korántsem szabadult meg. A földosztás során nagyrészt mellőzték a cigányságot (Bársony 2008: 229–231) a korabeli források szerint csupán töredékük, úgymond „az arra érdemes cigányok” juthattak szántóföldhöz vagy házhelyhez:

„A felszabadulás után a cigányság szociális, egészségügyi, kulturális helyzetének megjavítását célzó intézkedések egész sorozata indult be. Már ezek a hatósági intézkedések megkezdődtek a földosztás során, amikor több községben az arra érdemes cigányok közül többen házhelyhez, sőt két-három hold szántóföldhöz is lettek juttatva.” (Nagy 2010: 36–37)

Kálmán Andrásnak ugyan megjelent egy írása a Magyar Kommunista Párt elméleti folyóiratában „A magyar cigányok problémája” címmel, és harciasan ki is állt amellett, hogy „a magyar demokrácia bel kell, hogy vágja a fejszét a cigánykérdés kemény fájába”, azonban néma fülekre talált (Kálmán 1946). Ellenben a *Népegészségügy* című folyóirat hasábjain megindult egy vita a kérdést illetően, mely során többek mellett érveltek, hogy munkatáborba kéne a cigányságot kényszeríteni (Dupcsik 2009: 143–144). Ezen vélemény helyi szintű tanácsi jelentésekben is visszaköszönt még az 1950-es évek második felében is:

„Azokat a munkakerülő és csavargó életmódra hajlamos cigányokat, akik rontják a többiekét is, könyörtelenül kényszermunkára elvinni. Ezt csak telepenként 2-3 egyénnel kellene megtenni évente rendszeresen 2-3 évig, egész biztosra vehető, hogy megváltozna a munkához való viszonyuk.” (Nagy 2015: 47)

A Magyar Dolgozók Pártja hatalomra jutását követően több évnek kellett eltelnie csak ahhoz is, hogy kísérletet tegyen a cigányság helyzetének a megvitatására. Az 1950-es évek első felében a magyarországi cigányság helyzete nagyrészt közegészségügyi, rendészeti és népművelési kérdéssé vált. Ebből kifolyólag a „cigánykérdés” megoldása az Egészségügyi Minisztérium, a Belügyminisztérium és a Népművelési Minisztérium hatáskörébe került (Sághy 2008: 274).

Az 1950-es évektől kezdődően közegészségügyi okokra hivatkozva az ún. egészségügyi járőrök rendszeresen ellenőrizték a cigánytelepeket, mely során indokoltak vélt esetekben kényszerfertőtlenítéseket hajtottak végre. A fürdetések során nagyrészt az egészségre ártalmas krezol szappant és a későbbiekben betiltott DDT-t alkalmazták. A kényszermosdatások során rövid időn belül szembesültek a cigány lakosság hathatós ellenállásával, melynek megtörése érdekében a cigány lakosság köréből egészségügyi felelősöket neveztek ki, illetve a karhatalmat is segítségül hívták. 1955-től az Egészségügyi Minisztérium utasítása a kényszermosdatásokat megelőző jelleggel kötelezővé tette. Az utasítást követően a hatalom gépezete nagyobb fordulatszámmal kezdett el dübörögni (Bernáth–Polyák 2001), és a ZIL–130-as teherautók formájában gördült be a cigánytelepekre. A teherautók alvázára szerelték fel a DDA-2 fürdető-fertőtlenítő berendezést, amellyel nyáron óránként 140 fő, télen 90 fő fertőtlenítését tudták levezényelni (Sipos 1975: 56–57).

A kényszermosdatások nemcsak egészségkárosító hatásukról, hanem a karhatalmi beavatkozások során felmerülő fizikai erőszaktól sem mentes visszaélésektől váltak hírhedtté:

„A rendőrség meg a katonák kora hajnalban körülfogták a cigánytelepet, se ki, se be. Felállítottak egy hatalmas sátrat, muszáj vót megfürdeni. (...) Aki nem akart, már kapott is a gumibottal.” (Bernát 2002: 45–46)

„Néha mire kiértek a rendőrök, nem volt már csak kettő-három cigány, elmenekültek. Mikor legközelebb jöttek, a szökésér' is agybafoibe verték őket, még az asszonyokat is.” (uo.: 92)

A kényszermosdatások talán legelgondolkodtatóbb kérdése az volt, hogy a hatalom miképpen tudta rávenni a cigány lakosság köréből kiválasztott tisztasági felelősöket arra, hogy olykor saját közösségük tagjait elárulva a pártállam szolgálatába álljanak:

„Megtanultam azt a hosszú évek alatt, hogy ha a vajdát meg tudom nyerni, és a vajda beszél velük, akkor mindent megtesznek. (...) Az aztán bottal is, meg lábfejjel is behajtotta őket, akik renitensek voltak. Ez bizony erőszak-szervezet volt.” (Bernáth–Polyák 2001: 42)

„A cigánybírónő meg csak kinevetett minket. Ő volt a nagyfőnök. Ilyen rendőrspicli volt, féltek tőle a cigányok. Azt is megnyíratta, akibe nem volt tetű.” (Bernáth 2002: 71–72)

Belügyminisztérium 1953-ban előterjesztést nyújtott be a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának a személyi igazolványok bevezetéséről, melyet az illetékes szerv apróbb módosításokkal el is fogadott. A PB utasításának megfelelően a Minisztertanács határozatot fogalmazott meg a lakosság személyi igazolványokkal való ellátásáról, és a feladat végrehajtását a belügyminiszterre bízta (Purcsi 2001: 26–29, 2004: 248–249). A minisztérium 1954-ben megkezdte a személyi igazolványok bevezetését, mellyel 1955-re már csak 40–50 ezer embert kellett ellátnia:

„Ezek jelentős része kóbor cigány (...) Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakóhelyet igazolni nem tudnak, feltehetően bűncselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat. (...) Javaslatunk, hogy ideiglenes személyi igazolványt adjunk ki részükre, egy évi érvényességi idővel.” (Purcsi 2004: 249)

Néhány nappal később a fenti sorok hatására határozat született a „kóbor cigányok” ideiglenes személyi igazolvánnyal való ellátásáról, melyek a rendes személyi

igazolványtól „formájában és tartalmában” is eltértek (uo.: 251). Az ún. fekete személyi igazolványokat 1961-ben az általános személyi igazolvány cseréjének alkalmával szüntették meg:

„A kóbor személyek részére rendszeresített BZ ideiglenes személyi igazolványok kicserélése még az év első negyedében megtörtént. Ezzel megszüntettük az állampolgárok ilyen vonatkozásban történő faji megkülönböztetését.” (uo.: 261)

A Népművelési Minisztérium az analfabetizmus felszámolása érdekében tanfolyamokat indított, melyek rövid időn belül kudarcba fulladtak az érintettek lemorzsolódása, valamint a pedagógusok kilépése miatt. Ezt követően két hónapos tanfolyamokon írni-olvasni tudó cigányokat képeztek ki arra, hogy hogyan kell analfabétákat oktatni, azt remélve, hogy ezzel növelik a központilag megszervezett tanfolyamok hatékonyságát. Az újonnan képzett „tanárok” fel tudtak mutatni ugyan eredményeket, de néhány hónap után többnyire visszatértek eredeti foglalkozásukhoz. A Népművelési Minisztérium – a sorozatos kudarcok vagy a tényleges szándék hiánya következtében – 1953-at követően elhanyagolta az analfabéta tanfolyamok szervezését (Feitl 2008: 259–260).

Az MDP Politikai Bizottsága először 1956-ban tűzte napirendre a magyarországi cigány lakosság helyzetének a megvitatását, valamint a pártállam központi cigánypolitikájának a megalkotását. A PB azonban végül törölte a napirendről a kérdést. A tisztánlátás érdekében az illetékes állami szervek beszámolót kértek a Népművelési Minisztériumtól és a BM Országos Rendőrkapitányságtól (uo.: 258–259). A beérkezett anyagok alapján végül az Adminisztratív Osztály készítette el a Politikai Bizottság számára az előterjesztést; „*Javaslat a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigány-kérdés rendezésére*” címmel.¹ A javaslat a magyarországi cigány lakosság lélekszámát 120–130 ezer főre becsülte, és leszögezte, hogy jelentős részük kifejezetten egészségtelen körülmények között lakik:

„A cigánytelepek zsúfoltak (...) a telepen túlnyomórészt nincsenek ivóvízellátásra alkalmas kutak, nincsenek árnyékszékek. A telepek (...) melegágyai az időszakonként visszatérő járványos megbetegedéseknek.”²

A cigányság iskolázottsági helyzetével kapcsolatban kiemelte az analfabéták rendkívül magas arányát, a foglalkoztatás tekintetében pedig megállapította, hogy a cigányság nagy része nem végez rendszeres munkát.³

¹ MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ó. e.

² Uo.

³ Uo.

Pogány György és Bán Géza, a Munkaügyi Minisztérium munkatársai felmérést készítettek 1957-ben a magyarországi cigányság helyzetéről. A felmérés szükségességét a következőkkel indokolták:

„A munkaerőgazdálkodás területén állandóan zavarokat okoz az, hogy a munkára jelentkező cigányokat nehéz elhelyezni, mert a munkáltatók általában elzárkóznak alkalmaztatásuktól, ugyanakkor azonban meg kell állapítani azt, hogy a vállalati munkarend, fegyelem szempontjából sok esetben jelentős hátrányokkal is jár a foglalkoztatásuk. (...) Fentiek következtében kívánatos, hogy – úgy a vállalatoknál, mint az államigazgatási apparátusban – a munkaerőgazdálkodással foglalkozók ismerjék a cigányság helyzetét.” (Pogány–Bán 1958: 42)

A vizsgálat során a tanácsok becslt adatai alapján mérték fel a magyarországi cigányság demográfiai, foglalkoztatási, iskolázottsági, egészségügyi és lakhatási helyzetét (Kereskényiné Cseh 2008: 152–153), államigazgatási szakemberek, valamint a „baráti országok” ez irányú tevékenységét is vizsgálták (Majtényi–Majtényi 2012: 35).

A vizsgálat eredményeit összegző tanulmány röviden be is számolt a Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország és a Német Demokratikus Köztársaság cigánypolitikájáról (Pogány–Bán 1957). A szerzők e kitekintést követően tértek rá a hazai helyzet részletezésére. A cigányság lélekszámát legfeljebb 180–190 ezer főre becsülték, és bemutatták egyenetlen területi eloszlását (uo.: 9). A cigányság tagozódásával kapcsolatos anyagok összegzése után a cigány népesség „nemzetiségi hovatartozására” is kitértek. Amellett érveltek, hogy a magyarországi cigányság nem minősül nemzetiségnek, ugyanakkor a magyar nemzetnek sem része, végső soron a „társadalmi fejlődésben” elmaradt népcsoportnak minősítették a cigányokat (uo.: 9–15):

„A primitív vérségi kapcsolaton már túljutva (...) „népcsoport”-nak nevezhető társadalmi alakzatban (formációban) élnek. »Népcsoport« fogalom alatt a vérségi (törzsi, nemzetségi) fejlődési fokot túlhaladó, olyan társadalmi alakzatot (közösséget) értek, amelyben már az osztálykülönbségek léteznek, de a nemzetté való válás egy vagy több előfeltétele hiányzik.” (uo.: 14)

Miután ily módon „bizonyították” azt, hogy a cigányság nem tekinthető nemzetiségnek, kitértek arra is, hogy a magyarországi cigányság nem tekinthető nemzetiségnek, és nem is szabad őket azzá tenni. A „társadalmi fejlődésben” elmaradt népcsoportnak minősítették őket, akiknek az asszimilációját nem szabad megakadályozni (Pogány–Bán 1957: 15). A Munkaügyi Minisztérium által készített kutatási beszámoló a cigány lakosság iskolázottsági, foglalkoztatási, lakhatási

si és egészségügyi helyzetéről az Adminisztratív Osztály jelentéséhez hasonlóan, meglehetősen lesújtó képet festett (uo.: 14).

A Munkaügyi Minisztérium felmérésével egy időben, 1957 októberében megalakult a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, az MM Nemzetiségi Osztályának alárendelve (Sághy 2008: 278). „*Országos szerv alakult a cigánykérdés rendezésére*” címmel 1957 novemberében a *Tanácsok Lapjában* megjelent cikk szerzője a következőket írta az újonnan létrehozott szövetség szerepéről:

„Most végre egy olyan szerv alakulásáról adhatunk hírt, amely központja lesz a munkának: megkezdte működését a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége. Volt már eddig is próbálkozás: legutóbb a Munkaügyi Minisztérium, azelőtt az Egészségügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium igyekezett saját hatáskörében foglalkozni a problémával. De egy tárca eszközeivel nem lehetett sikeres a fáradozás. (...) Most a szövetség közreműködésével meg akarják teremteni valamennyi tárca céltudatos és tervszerű munkáját, így válik lehetővé, hogy elvégezzék a szükséges tudományos felmérést és megfelelő programot dolgozzanak ki a kétszáz ezer magyarországi cigány felemelkedésének meggyorsítására.” (Nagy 2010: 171)

1957 májusában László Mária vezetésével „cigány származású elvtársak” kezdeményezték a szövetség létrehozását (Szesztay 2003: 138). Ezt követően kezdődött meg az egyeztetés a Művelődésügyi Minisztérium és a Minisztertanács Titkársága között egy cigány szervezet létrehozásáról (Sághy 2008: 278). 1957 augusztusában a Művelődésügyi Minisztérium Közművelődési Főosztálya előterjesztést készített „*Javaslat a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége létrehozására*” címmel (Beke 1986: 3–6, Balogh 2002: 686–687), melyet 1957 szeptemberében a Művelődési Minisztérium miniszterhelyettesi értekezletén fogadtak el (Sághy 2008: 280). A javaslat szerint a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alatt álló szervezet, mely egyszerre „állami intézmény” és a cigányok „tömegmozgalmi szervezete”. Továbbá tagja a Hazafias Népfrontnak, ebből kifolyólag „társadalmi szervezet” (Beke 1986: 4). Céljának a következőket határozták meg:

„Feladata: Az illetékes állami szervekkel közösen programot dolgoz ki a cigányok munkába állítására, egészségügyi, iskoláztatási és kulturális valamint letelepítési feladataik megoldására. (...) Célja: hogy a cigányok életkörülményeit megjavítsa, műveltségi színvonalát emelje, hogy őket népi demokratikus államrendünknek hasznos tagjává nevelje.” (uo.: 5)

A fentebb említett javaslatban rögzítettek következtében „Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége egyesületi alapszabálya” a szövetségen belül négy bizottság megalakítását írta elő, melyek a következők voltak: Munkaszervező

Bizottság, Iskoláztatási és Kulturális Bizottság, Egészségügyi Bizottság és Letelepítési Bizottság (uo.: 1–10). A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének első főtitkárává László Máriát nevezték ki. Az általa vezetett szövetség cigány kisipari szervezetek alapításában működött közre, érdekvédelmi tevékenységet végzett, és a cigány nyelv és kultúra megőrzésére, népszerűsítésére tett kísérleteket. László Mária feltételezhetően az utóbbinak köszönhette az ellene irányuló lejárató hadjáratot, ami miatt távozásra kényszerült a szövetségből 1958 novemberében. Vendégh Sándor, a Nemzetiségi Osztály vezetője 1960 júliusában a következőképpen bírálta László Máriát és az általa vezetett szövetség munkáját:

„Munkájában valamiféle hamis – cigány öntudattól eltelve – olyan tendenciák mutatkoztak, hogy a cigányságot nemzetiségnek ismertesse el, és ebből a hibás koncepcióból kiindulva, a cigány nyelv mesterséges felélesztését, kiterjesztését, cigány iskolák, kollégiumok, állami gazdaságok, tsz-ek stb. létesítését kívánta megvalósítani, ezáltal konzerválni igyekezett a cigányok különállását és akadályozta társadalmi asszimilációjukat. Másik kezdeti hiba volt, hogy a problémát önmagára koncentrált és mintegy a cigánykérdés egyetlen és kizárólagos gazdájának tekintette önmagát.”⁴

A szövetség új főtitkára a honvédségtől érkező Ferkovics Sándor lett, aki hűen követte e kérdésben a hivatalos álláspontot, továbbá a szövetség formálissá tételét szolgáló utasításokat is következetesen végrehajtotta (Sághy 2008: 291–295).

A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 1959. november 19-ére értekezletet szervezett, amelyen Vendégh Sándor osztályvezető a megyei tanácsok beszámolóí alapján előadást tartott a „*A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai*” címmel.⁵ Az előadás gépelt változatát valamennyi megyei tanácsnak elküldték, azzal a szándékkal, hogy egységes irányvonalat alakítsanak ki a tanácsi cigánypolitikában (Hajnáczky 2013b: 237).

Vendégh Sándor már a beszéde elején leszögezte, hogy a magyarországi cigányság nem tekinthető nemzetiségnek, és csak ezt követően tért rá a problémák, illetve megoldásukra tett javaslatok ismertetésére:

„Mindenekelőtt azokról a káros tendenciákról kell szólnunk, amelyek a cigánylakosság közötti munkában zavarólag hatnak. Nem ritkán találkozzunk olyan felfogással, hogy a cigánykérdés nemzetiségi kérdés és hogy élesíteni kell a cigányok nemzetiségi vagy nemzeti öntudatát. Utalhatok arra, hogy a Cigányszövetségben is érvényesült korábban ez a szemlélet. (...) E hamis útmutatásokból adódik, hogy a megyei tanácsok egyes dol-

⁴ MNL OL XXVIII-M-8 1d.

⁵ MNL OL XXVIII-M-8 1d. 3. tétel

gozóinál még ma is nap-mint nap találkozunk a cigánykérdésnek ezzel az antimarxista értelmezésével.”⁶

A magyarországi cigányság lélekszámát 150–200 ezer főre becsülte, illetve három csoportba sorolta őket életmód és beilleszkedtség alapján: „*a letelepedett cigányok*”, „*a falu- és városszéli cigánytelepek lakói*”, „*félig letelepedett és vándorcigányok*”. A Nemzetiségi Osztály vezetője szerint az utóbbi két csoportba tartozott a cigányság nyolcvan százaléka, akiknek az „átnevelését” elengedhetetlennek tartotta. A foglalkoztatási, lakhatási, oktatási és egészségügyi helyzet megoldására tett javaslatai elsősorban az utóbbi két csoportot célozták meg. Beszédének zárásaként országos szakbizottságok létrehozása, illetve egy központi cigánypolitika meghatározása mellett érvelt.⁷

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége értekezletet tartott 1960. május 23–25-e között, melyen bizottságonként tárgyalták meg a cigány lakosság helyzetét. A munkaügyi bizottság ülésén Vendégh Sándor többek között kifejtette, hogy feltétlenül szükségesnek látja, hogy „a felsőbb párt- és kormányzervek foglaljanak állást a kérdésben”.⁸ A pártközpontban már korábban is felvetette ezt, amire azt a választ kapta, hogy készítsen egy előterjesztést az 1959. novemberi értekezleten elhangzott beszédének a szellemében:

„Amikor a pártközpontban ezeket a kérdéseket felvettem, azt mondták, hogy csináljuk. Milyen elvek alapján? Amelyek alapján az őszi értekezletet megtartottuk. Abban van egy sor helyesen megfogalmazott kérdés, de talán nem elég széles körben lett ismertetve. Ezeket kell nekünk még világosabban és rövidebben megfogalmaznunk, sorra venni azt a négy-öt kérdést, amit ott felvetettünk.”⁹

A Nemzetiségi Osztály az előterjesztés előkészítése érdekében a szakbizottságtól jelentést kért, a megyei tanácsoknak kérdőíveteket küldött ki, valamint a csehszlovák cigánypolitikai egyes dokumentumait is vizsgálta. Vendégh Sándor az elkészített határozati javaslatot 1960. szeptember 8-án ismertette a Művelődésügyi Minisztérium kollégiumi értekezletén (Sághy 2008: 294).

⁶ MNL OL XXVIII-M-8 1d. 3. tétel

⁷ Uo.

⁸ MNL OL XXVIII-M-8 1d.

⁹ Uo.

A kényszerasszimilációs cigánypolitika

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961 június 20-án kiadta „*A cigánylakosság helyzetének a megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról*” című határozatát, mellyel lefektette a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának az alapjait. A párthatározat a magyarországi cigány lakosság lélekszámát 200 ezer főre becsülte, valamint „beilleszkedettség” szempontjából három kategóriába sorolta őket. Az adott korszakban a beilleszkedés alatt elsősorban a mai értelemben vett asszimilációt érthettek, a kultúra megőrzését lehetővé tevő integráció fel sem merült a felsőbb szervekben.¹⁰

A párthatározatnak a magyarországi cigány lakosság lélekszámára adott 200 ezres becslése összhangban volt a Munkaügyi Minisztérium munkatársai által vezetett kutatás eredményével, valamint a Nemzetiségi Osztály számításaival. Ennek feltételezhetően az állhatott a háttérben, hogy mind a három eredmény a tanácsok pontatlan jelentésein alapult. A pontatlanság abból fakadhatott, hogy a tanácsoknak nem írták elő, hogy kit kell cigánynak tekinteni, valamint a cigány lakossággal nem töltettek ki kérdőíveket.¹¹

Az 1971-es Kemény István által vezetett országos cigánykutatás 320 ezres eredményéhez képest viszont a párthatározatban közölt adat alacsonynak számít (Lengyel 2006: 69).

A becslések összehasonlító eredményei az 1. táblázatban láthatók.

1. táblázat: A magyarországi cigány lakosság létszáma különböző becslések, felmérések alapján (ezer fő)

Adatforrás	Lélekszám
1957 Munkaügyi Minisztérium*	180–200
1959 MM Nemzetiségi Osztály**	150–200
1961 Párthatározat***	200
1971 Szociológiai Kutatóintézet****	320

Forrás: * Pogány–Bán 1957; ** MNL XXVIII-M-8 1d. 3. tétel, ill. Vendégh 1960; *** MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233 ő. e.; **** Kemény et al. 1976: 13.

A hatalom a párthatározatban burkoltan megfestette a számára megfelelő és hasznos cigány képét:

¹⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233 ő. e.

¹¹ A párthatározatot közvetlenül megelőző „*belső jellegű felmérés*” alkalmával a tanácsoknak a következőket írták elő: „*Az adatszolgáltatást úgy kell elvégezni, hogy a cigánycsaládokat semmiféle zaklatásnak alávetni nem szabad (pl. kérdőívek kitöltése, összeírás stb.)*.” MNL OL XVIII-M-8 1d.

„A beilleszkedett cigányok elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával, jobbára szétszórtaan élnek.”¹²

A „*beilleszkedésben lévő*”, valamint a „*be nem illeszkedett*” cigányokról pedig megállapította, hogy többnyire cigánytelepeken laktak, vagy vándoroltak,¹³ vagyis a nem cigány lakosságtól elkülönülten éltek. Továbbá az iratanyag szerint foglalkoztatás és iskoláztatás tekintetében az utóbbi két csoportra az „*alacsony kulturális színvonal*”, illetve a „*társadalom terhére élősködés*” volt a jellemző.¹⁴ A besorolásnál egyértelműen szembeötlik, hogy meghatározó szempontként tekintettek a lakhatás, illetve a munkavállalás mikéntjére, melyből egyben az asszimiláció fokait (vándorcigány – nincs munkaviszonya, cigánytelepen elkülönülten lakik – alkalmi munkaviszonya van, elszórta a nem cigány lakosság között lakik – állandó munkaviszonya van)¹⁵ is levezették. Ebből kifolyólag a kívánatos cél a cigánytelepi lakosság nem cigány lakosság közé szétszórása lett, valamint a cigányságnak a hivatalos keretek közötti foglalkoztatása. A Politikai Bizottság a párthatározatban külön felhívta figyelmet az imént említettek meghatározó szerepére:

„A cigánylakosság helyzetének alakulásában a munkának és a letelepedésnek meghatározó szerepe van. E két előfeltétel megteremtése azonban ma még igen sok akadályba ütközik.”¹⁶

Az imént említettek hátterében részben a nem cigány lakosság előítéletei húzódtak meg, ennek ellenére a pártállam felső vezetése az elkülönültséget mégis a cigány lakosságnak róta fel, megfelelkezve a nem cigány lakosság és a tanácsok szerepéről (Havas 1982: 65). A későbbiekben nyilvánvalóvá vált, hogy maguk a tanácsok akadályozták meg a kényszerasszimilációs politika kibontakozását az egy tömbbe épített CS-lakások létrehozásával (Berey 1991, Csongor 1991, Demszky 1980).

¹² MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233 ő. e.

¹³ Ez alatt a kategória alatt feltételezhetően a cigányság azon részét értették, mely nagyrészt hagyományos cigány foglalkozásokat űzött, amihez hozzá tartozott az országon belül időszakos vándorlás. Erdős Kamill korabeli kutatásai is a párthatározat idevonatkozó részét cáfolják: „*Hetekig vándorolnak, néha hónapokig is, különböző ürüggyel, mint cserekereskedés, toll vagy tojás felvásárlása, gyógyművények begyűjtése stb., de mindannyiuknak van állandó bejelentett lakhelye*” (Erdős 1989a: 89).

¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233 ő. e. Az idézett megállapítások a hatalom cigánysággal kapcsolatos attitűdjeiről szolgáltattak információkat az utókor számára, mintsem a cigányság tényleges helyzetéről.

¹⁵ Michael Sinclair Stewart a következő képlettel írta le a kényszerasszimilációs cigánypolitika célját: [(cigány) + (szocialista bérmunka + lakás) = (magyar dolgozó) + (cigány folklór)] (Stewart 1994: 71)

¹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233 ő. e.

A párthatározat hivatalosan is leszögezte, hogy a cigányság bizonyos néprajzi sajátosságok ellenére sem tekinthető nemzetiségnek,¹⁷ valamint az ezzel a tétellel szembehelyezkedő elképzeléseket nemcsak tévesnek, hanem egyben károsnak ítélte:

„A cigánykérdés megoldásával kapcsolatban még számos helytelen nézet érvényesül. Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.»¹⁸

Az idézetben felsorolt, valamennyi károsnak ítélt elgondolást a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége nemcsak hogy képviselte, hanem tett is előmozdításuk érdekében (Sághy 2008: 276–295). Ebből kifolyólag a Politikai Bizottság határozata a szövetséget megszűnésre kárhoztatta, arra hivatkozva, hogy nem alkalmas a cigányság átnevelésére.¹⁹

A hatalom a kényszerasszimilációs politika egyik eszközét a járványok (Bernáth 2002) és a bűnözés (Purcsi 2004: 74–80, Horváth 1963) melegágyának bélyegzett cigánytelepek megszüntetésében vélte felfedezni. Az imént említettek mellett a másik fontos érv a cigánytelepek felszámolása mellett az volt, hogy a „*kapitalista sajtóügynökségek*” szeme elől elrejtse az azt a tényt, hogy a szocialista Magyarországon emberek tömegei jóval a létminimum alatt nyomortelepeken éltek.²⁰

Az áttekintett okok mellett szinte teljesen háttérbe szorult a tényleges probléma, mégpedig az, hogy a magyarországi cigányság jelentős része tarthatatlan körülmények között, a települések szélén vagy azoktól olykor több kilométeres távolságra, szegregátumokban élt (Kemény et al. 1976: 26–27), melyről a párthatározat a következőképpen számolt be:

„A cigánytelepek száma 2100. Ezek rendszerint egészségtelen, ősztől tavaszig szinte megközelíthetetlen területen (erdők, mocsarak mentén) vannak, s lakóik emberi lakásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vajt kunyhókban élnek. A cigánytelepek kommunális ellátottsága rendkívül alacsony szintű, egészségügyi viszonyaik ijesztőek. A hiányos és rossz víz-

¹⁷ Lásd bővebben: Majtényi–Majtényi 2012: 59–61, 2003: 242–243.

¹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233 ö. e.

¹⁹ Uo.

²⁰ MOL XXVIII-M-8 1d. 3. tétel „...a kapitalista sajtóügynökségek is nagy érdeklődést mutattak és mutatnak ma is a cigánykérdés iránt, mert úgy látják, hogy hasznot húzhatnak belőle »csemegézhetnek« – természetesen a mi rovásunkra.”

ellátás, árnyékszék hiánya s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségeknek melegágya.”²¹

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettese a párthatározat végrehajtására 1961 novemberében megfogalmazta az 1-72/1961. sz. utasítást, mely foglalkoztatási, oktatási valamint szervezeti kérdésekről rendelkezett. Az elnökhelyettesi utasítás a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban pedig a következőket írta elő az érintett tanácsoknak:

„Intézkedni kell arról, hogy a rendszeresen dolgozó cigányokat lakásigénylésnél az egyéb lakásigénylőkkel egyenlően bírálják el. A cigányok saját erőből történő építkezését az eddiginél fokozottabban kell elősegíteni (kedvezményes házhelyek, társadalmi munka szervezése közöttük, selejtes bontásból származó építőanyagok kedvezményes áron történő juttatása stb.)” (Hajnáczy 2013b: 245–246)

Az imént idézett forrás két meghökkentő tényről is tanúskodott; egyrészt a pártállam felső vezetésének a tájékoztatatlanságáról, mivel az ingyenes házhelyjuttatást egy kormányrendelet²² már 1957-ben megszüntette, másrészt a cigányságról nemcsak a földosztás (Bársony 2008: 229–231) során „feledkeztek meg”, hanem a tanácsi lakások kiutalásánál is.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1963 márciusában tartott ülésén tárgyalta az 1961-es párthatározat végrehajtását taglaló jelentést, melyet a Tudományos és Kulturális Osztály készített el a megyei beszámolók alapján. Az előterjesztett irat néhány kedvező fejlemény ellenére a következőképpen összegezte az addigi eredményeket:

„A megyei tanácsok távlati tervet készítettek, de azok végrehajtása a korlátozott anyagi és munkába állítási lehetőségek miatt vontatottan halad. A viszonylag rövid idő alatt lényeges változás nem következett be a cigánylakosság helyzetében.”²³

A pártállam felső vezetése ténylegesen ekkor szembesülhetett a kérdés nehézségével, különösen a cigánytelepek felszámolása terén. A jelentés a telep felszámolás kudarcáról így számolt be:

²¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233 ő. e. Lengyel Gabriella szerint az idézett részlet a párthatározat számos más részével ellentétben a valóságnak megfelelő leírást adott a cigánytelepek helyzetéről: „A telep körülmények leírása viszont igen érzékeltes és valóságghú, ez szóljon a megszövegező mellett” (Lengyel 2006: 71).

²² 35/1957. (VI. 21.) Korm. rendelet a házhely-értékesítés szabályozásáról (*Törvények...* 1958: 292).

²³ MNL OL M-KS 288. f. 5/1963/293 ő. e.

„A cigánytelepek felszámolása a gazdasági feltételek hiánya következtében a jelenlegi lehetőségek mellett belátható időn belül nem oldható meg. Az ingyenes házhelyjuttatás megszűnt, az OTP által megállapított fizetési feltételeknek csak elenyésző részük tud eleget tenni.”²⁴

Az előterjesztett irat tárgyalását követően a Politikai Bizottság a cigánytelepek felszámolása érdekében utasította a Pénzügyminisztériumot és az Építésügyi Minisztériumot, hogy „vizsgálják meg a cigányok gyorsabb, emberibb lakáshoz való juttatásának lehetőségét”.²⁵ Továbbá előírta, hogy hat hónap múlva javaslataikat terjesszék a Politikai Bizottság elé.²⁶

A megbízott minisztériumok helyett végül az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya terjesztette elő a cigánytelepek felszámolásának a tervezetét. A „Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására” című anyagot 1963. november 12-én került a Politikai Bizottság elé.²⁷ Az előterjesztett anyag tárgyalása során valamennyi jelenlévő egyetértett az építésügyi miniszter kéréssel, aki a következő észrevételt tette:

„Szükségesnek tartom a tervezetet olyan javaslattal kiegészíteni, hogy a tervezett kedvezményeket minden olyan dolgozó megkaphatja, aki egészségtelen, továbbá a városképet rontó szükséglakásban lakik, az irányelvekben előírt feltételeknek megfelel és szociális helyzeténél fogva képtelen arra, hogy lakáshelyzetét saját erejéből megjavítsa. A javasolt kiegészítés hiányában a cigánylakosság részére nyújtandó kedvezmények a hasonló életkörülmények között lakó nem cigány lakosságot nem illetnék meg, s ez feszültséget idézhetne elő.”²⁸

Az idézett dokumentumrészlet eredményezte azt, hogy a CS-lakásprogramba nem cigányokat is bevontak (lásd bővebben: Hajnáczy 2013a, 2013c, 2014b), jóhiszeműen azzal a szándékkal, hogy elkerüljék az esetleges feszültségeket a cigány és a nem cigány lakosság között. A későbbi szociológiai vizsgálatokból egyértelművé vált, hogy a nem cigány lakosság jelentős része a reméltek ellenére igazságtalannak érezte a cigány lakoságnak e téren nyújtott támogatásokat (Pártos 1979: 45–69, Tomka 1991). Részben az imént említett tényező miatt terjedtek el széles körben azok a cigányság lakáskultúrájával kapcsolatos sztereotípiák, melyeknek szimbólumává az ún. „parkettaégetés” vált.²⁹ Michael Sinclair Stuart szerint egyetlen ismert eset sem támasztja alá a parkettaégetés megtörténtét:

²⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/1963/293 ő. e.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/1963/319 ő. e.

²⁸ Uo.

²⁹ Az adott korszakban a fenti sztereotípiákat egyes, napjainkig számon tartott kutatók is osztották (Erdős 1989b: 132, Diósi 1981: 83).

„Megkísérletem, hogy ezt akár csak egyetlen valóban megtörtént esettel is alátámasszam, de nem sikerült. Így arra következtetésre jutottam, hogy a történet nem valóságos tényeken, hanem a cigányok feltételezett természetén alapszik (...)” (Stuart 1994: 78)

A felsőbb szervek hosszas párbeszéde, illetve szervező munkájának eredményeképpen a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány kiadta a 2014/1964. sz. határozatát³⁰ a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról” (Berey 1990: 25–26). A kormányhatározat kiegészítésének szánt, 1964. április 29-én kiadott 3162/1964. sz. határozat első pontja a következőket írta elő:

„Az Építésügyi Minisztérium illetékes tanácsi szervek útján tételesen mérje fel a 2014/1964. (V. 4.) Korm. számú határozat hatálya alá tartozó telepeket, s a Művelődésügyi Minisztériummal és az Országos Tervhivatallal egyetértésben állapítsa meg azok felszámolásának ütemét. Ennek során az idegenforgalom szempontjaira is figyelemmel kell lenni.”³¹

Ennek háttérében az állhatott, hogy a felsőbb szervek nem rendelkeztek pontosabb ismeretekkel a telepek számáról, fajtájáról valamint országon belüli eloszlásáról. Továbbá a korábbi tanácsi jelentések csak a cigánytelepekről szolgáltatott adatokat, melyekben a nem cigányok által lakott nyomortelepekről, barlanglakásokról nem számoltak be.

A kormányhatározat végrehajtása érdekében az Építésügyi Minisztérium megfogalmazta a 17/1964. sz. körrendeletét, melyben utasította a tanácsokat a kormányhatározat hatálya alá tartozó telepek összeírására. A felmérés során a minisztérium csak néhány soros tájékoztatást adott ki arról, hogy mit szükséges telepnek minősíteni, valamint arról, hogy kit kell cigánynak tekinteni.³² A 17/1964. sz. körrendelet csupán annyit írt elő, hogy „a határozat végrehajtása érdekében tételesen fel kell mérni az annak hatálya alá tartozó olyan telepeket, ahol legalább öt lakás helyezkedik el.”³³ Továbbá az összeírás során az illetékes tanácsoknak fel kellett tüntetniük, hogy az adott telep a következő négy kategória közül melyikbe tartozik: „cigánytelep”, „vegyes telep”, „barlanglakás” és „egyéb telep”. A cigány lakosság meghatározásánál még ilyen csekély kikötést sem írtak elő, ennek eldöntését teljes mértékben az érintett tanácsokra bízta (Kertesi–Kézdi 1998: 297). Ebből következett az a pontatlanság, hogy több községben, melyeken megbízhatóbb adatok szerint voltak cigánytelepek, az 1964-es felmérés nem mutatott ki (Virág 2010: 124). Az ÉM felmérése szerint 1964-ben 222 160 személy, 55 425 család lakott

³⁰ MNL OL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)

³¹ MNL OL XIX-A-83-b 3162/1964 (351d). A tanulmányban említett 3000-es kódszámú határozatok teljes szövegét lásd bővebben: Hajnáczy 2014c.

³² MNL OL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)

³³ Uo.

48 966 lakásféleségben „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken”,³⁴ akiknek a 70 százalékát cigány, míg 30 százalékát nem cigány származásúnak minősítették az érintett tanácsok (Kovács 1975).

A CS-lakásprogram ténylegesen a 2014/1964. sz. kormányhatározat végrehajtására kiadott, „*A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról*” címet viselő 2/1965. ÉM–PM együttes rendelet kiadását követően kezdődött el. A rendelet rögzítette a telepek felszámolásának lehetőségeit, valamint részletekbe menően a kedvezményes hitellel történő házépítés módját és feltételeit.³⁵ Néhány évvel később a 2047/1967. sz. kormányhatározat rendelkezett az idegenforgalom szempontjából kényes, az ún. kiemelt telepek sorsáról. Az előterjesztés szerint kiemelt telepekből 86-ot írtak össze az ország területén, melyeken közel háromezer család lakott, olyanok, akiknek jelentős része megfelelő munkaviszony hiányában nem tudott részt venni a CS-lakásprogramban.³⁶

A kiemelt telepi kategóriába a főforgalmi utakról, a vasútvonalakról, a külföldiek számára látható vagy az üdülőövezetek közelében elterülő „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeket” sorolták be (Berey 1990: 54). A kiemelt telepek mielőbbi felszámolása érdekében a kormányhatározat számos kedvezményt biztosított az érintetteknek, valamint a rendelkezésre álló CS-lakáskeretek több mint felét kizárólag ezen telepek megszüntetésére biztosította.³⁷ Továbbá a pártállam felső vezetése a fenti határozat kiegészítésére, belső használatra kiadta a 3254/1967. sz. határozatát, mellyel lehetővé tette a cigánytelepi lakosság karhatalommal történő áttelepítését:

„Kivételes esetekben a rendőrség szervei a tanácsi szervek kérésére a telepi lakosok településen belüli vagy kívüli áttelepítéséhez, illetőleg visszatelepítéséhez bocsássonak karhatalmat rendelkezésre.”³⁸

³⁴ MNL OL XIX-A-83-b 2019/1969 (494 d)

³⁵ 2/1965. (II. 18.) ÉM–PM együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról (*Törvények...* 1966: 368–371). Az építkezéshez szükséges 100–150 négyzetgözl nagyságú házhelyeket az érintett tanácsnak, az állami tulajdonban álló földrészekből ingyenesen kellett biztosítani. Az építkezés során az Építésiügyi Minisztérium által díjtalanul a tanács rendelkezésére bocsátott műszaki tervek és költségvetések alapján kellett a házakat felépítenie a kivitelezéssel megbízott építőipari szövetkezeteknek vagy kisiparosoknak. A CS-lakásprogramban azon személyek vehettek részt, akik a rendelet hatálya alá tartozó telepeken éltek, legalább két éves folyamatos munkaviszonnyal rendelkeztek, havi átlagkeresetük meghaladta az 1000 forintot, és rendelkeztek a jóváhagyott építési költség 10 százalékával. Amennyiben az érintett az ímént felsorolt feltételeknek megfelelt, abban az esetben kaphatott az építési költségek 90 százalékáig terjedő kamatmentes hitelt, melyet 30 év felfogása alatt kellett visszafizetnie egyenlő részletekben. Az építkező kölcsöntartozásából öt éves folyamatos munkaviszony esetén 5 ezer, tíz éves folyamatos munkaviszony esetén 8 ezer és tizenöt éves folyamatos munkaviszony esetén 12 ezer forintot engedtek el.

³⁶ MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967 (438 d)

³⁷ Uo.

³⁸ MNL OL XIX-A-83-b 3254/1967 (429 d)

Az utóbbi kormányhatározat kiadásának célja az volt, hogy a CS-lakásprogramban részt venni nem tudó, kiemelt telepeken élő családokat mielőbb elrejtsek az idegenforgalom és az „idegenek” szeme elől.

A MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968. szeptember 10-én kiadott állásfoglalásából kiderült, hogy az 1961-es párthatározat eredményes végrehajtása komoly akadályokba ütközött:

„A párthatározat nyomán pozitív fejlődési folyamat indult meg, az elért eredmények azonban a megtett erőfeszítések ellenére nem kielégítőek. Változatlanul a szociális, egészségügyi, lakásügyi, kulturális problémák dominálnak, melyek megoldása rendszerint meghaladja a tanácsok lehetőségeit.”³⁹

A pártállam központi szerveiben ebben az időszakban fel sem merült, hogy az 1961-es párthatározat lényegi módosításra szorulna, az említett APB-állásfoglalás sem tért ki erre a kérdésre. Egyedül az MSZMP KB Kulturális Osztálya javasolta 1966-ban az 1961-es párthatározat módosítását a tekintetben, hogy ne a Művelődésügyi Minisztérium lássa el a cigánysággal kapcsolatos összehangoló tevékenységet, hanem a Hazafias Népfront vagy a Minisztertanács. Az iménti javaslat csupán szervezeti kérdésekben változtatott volna, a lefektetett alapelveket nem érintette.⁴⁰

Az APB beismerve az 1961-es párthatározat végrehajtása terén tanúsított részleges kudarcát, a „*probléma sokoldalúságára*” hivatkozva javasolta a Politikai Bizottságnak, hogy hozzon létre egy koordinációs bizottságot. A bizottság feladatának azt szánva, hogy hangolja össze az érintett minisztériumok, valamint a társadalmi szervezetek cigánysággal kapcsolatos munkáját. A Politikai Bizottság az APB javaslatát elfogadta, és 1968. október 15-én elrendelte a Tárcaközi Koordinációs Bizottság megalakítását a következők miatt⁴¹:

„A határozat végrehajtását gátolja, hogy a feladatok koordinálása nem a legalkalmasabb helyen: a tanácsi szerveket irányító központi szervnél, hanem a Művelődésügyi Minisztériumnál történik.”⁴²

A Politikai Bizottság 1968-ban megfogalmazott utasításának megfelelően a TKB-t⁴³ még abban az évben létrehozta a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a 3347/1968. sz. határozatával.⁴⁴

³⁹ MNL OL M-KS 288. f. 41/1968/100. ő. e.

⁴⁰ MNL OL M-KS 288. f. 41/1966/56. ő. e., MOL M-KS 288. f. 41/1966/57. ő. e.

⁴¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/1968/474. ő. e.

⁴² Uo.

⁴³ Rövid időn belül a Tárcaközi Koordinációs Bizottság mintájára létrehozták a megyei Cigányügyi Koordinációs Bizottságokat, továbbá helyenként a városi és a járási VB-k is létrehoztak területi koordinációs bizottságokat (Hajnáczy 2014a: 154, Füzes et al. 2005: 97–98).

⁴⁴ MNL OL XIX-A-83-b-3347/1968 (426. d.)

Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1968-as állásfoglalásában előírta az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának, hogy kezdje meg a cigányság mélyrehatóbb vizsgálatát, valamint egy éven belül számoljon be a kezdeti eredményekről, észrevételekről.⁴⁵ Feltételezhetően az APB által kibocsátott dokumentum következtében szervezték meg 1969. június 8-án a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportjának cigány kutatással foglalkozó konferenciáját. A gyűlésen a pártállam képviseletében Marosán Lajosné nyitóelőadásában lefektette az ideológia alapokat, valamint előadása zárásaként kifejtette, hogy halogatást nem tűrő társadalmi problémával állnak szemben. Ezt követően Tomka Miklós a hazai és a nemzetközi cigánysággal kapcsolatos vizsgálatokról adott számot, majd Sziklai Imre a cigányságot érintő pedagógiai problémákat részletezte (*Jegyzőkönyv...* 1969). A konferencián elhangzott hozzászólások erőteljesen bírálták az 1961-es párthatározatban lefektetett elveket és a cigányságnak biztosítandó a nemzetiségi jogok mellett szálltak síkra.

„Marosánné elvtársnő vetette fel előadásában, hogy »bár vannak kulturális elhatároló jegyek, nincs elég alap arra, hogy nemzetiségnek tekintsük a cigányokat«. Szabad kérdeznem: miért nincs? Tudom, hogy a 61-es párthatározat szerint sem tekinthetjük nemzetiségnek őket, de azóta megváltozhatott a véleményünk. (...) igazán aktuális lenne azt a kérdést is felvetni, hogy nem érdemelne-e ugyanolyan rangot a kb. 220 ezer főnyi cigányság, mint a 7–8 ezer vend és bunyevác, vagy akár a nagyobb létszámú szlovákok és a többi nemzetiséget is említhetjük.” (*Jegyzőkönyv...* 1969: 75)

„Mándoki elvtárs felvetette azt a kérdést, hogy miért nem tekinthetjük az oláh cigányokat önálló nemzetiségnek. Ez valóban igen problematikus, hiszen – úgy vélem – a cigányságot olyan szempontok alapján rekesztettük ki a nemzetiségek közül, amely szempontok még a már régóta kikezdettnek tűnő sztálini nemzetiség-koncepció keretein belül sem elégségesek a cigányság egyértelműen nem-nemzetiséggé való deklarációjához.” (uo.: 83)

„Nyilvánvaló, hogy az a párthatározat, amely 1961-ben született, módosításra szorul. Feltétlenül javasolni kellene ennek a konferenciának, hogy a párthatározatnak a szellemét vizsgálják felül.” (uo.: 93)

1971-ben a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának kezdeményezésére az MTA Szociológiai Kutatóintézete Kemény István vezetésével országos cigánykutatásba kezdett. A vizsgálat bonyolalmaira Havas Gábor – a vizsgálat egyik meghatározó személyisége – így emlékezett vissza:

⁴⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/1968/474. ó. e.

„Nekem ebben a kutatásban a legmeghatározóbb élményem az volt, hogy bárhová mentem egy cigány telepre, két percen belül megjelent a rendőrség. Engem számtalanszor igazoltattak, olyan is volt, hogy letartóztattak, bevittek a siklói határőrlaktanyára, és ott kellett töltenem egy éjszakát. Hiába volt megbízólevelem, azt mondták, nem ér semmit.” (Diósi 1999: 84)

A kutatócsoport tagjai nemcsak helyi szinten voltak kitéve a rendőrség zaklatásának, hanem a Belügyminisztérium ténykedésével is szembesülniük kellett. Csalog Zsolt a BM szerepével, valamint a kutatás dilemmával kapcsolatban az alábbiakat jegyezte meg:

„A valóságban egy eldugott, nyilvánosságnak nem szánt kiadványban a Kemény Pista-féle gárda megírta a tapasztalatoknak egy részét, aztán utána a BM szétkergette az egész kutatást a befejezése előtt. De egyáltalán, mindig ott volt előttünk a kutató dilemmája, hogy szabad-e egy diktatúra számára adatokat szolgáltatni, (...) hogy szándékainknak megfelelően alakulnak-e a dolgok, amikor ezt a kutatást befejezzük, vagy pedig hülye balekok vagyunk, akik itt a jó szándékuk révén hozzásegítik a hóhért a tökéletesebb munkához.” (Daróczy 1997: 38)

A vizsgálat eredményeit összegző beszámolóban részletesen bemutatták a cigány lakosság tarthatatlan helyzetét, valamint tetten érhetőek voltak a pártállam cigánypolitikájának a visszasságai, különösen a cigánytelepek felszámolása terén (Kemény et al. 1976). A vizsgálat többek között rámutatott, hogy az egy tömbbe épített CS-lakások következtében „modernebb cigánytelepek” jöttek létre, a kirekesztettséget továbbörökítve (Demszky 1980, Berey 1991, Csongor 1991, Lengyel 1982). Továbbá felszínre bukkott a 3254/1967. sz. kormányhatározattal jogilag lehetővé tett – karhatalmi beavatkozást sem nélkülöző – hatósági átköltöztetések botránys kimenetele.

A szocialista korszakban a cigánytelepi lakosság hatósági erőszakos áttelepítése nem volt teljesen előzmények nélküli; például Felsőzsolcán 1963-ban a karhatalom bontotta le az országút melletti cigánytelepi épületeket, 1961-ben Mánfán a nemzetközi műút mellé áttelepült cigányok putriait a tanács lebontatta, és visszaköltöztette az ott lakókat az erdőbe. Az 1971-es kutatás során a hatósági átköltöztetéseknek három fajtáját különítették el egymástól aszerint, hogy az érintetteket hová költöztették (Hajnáczy 2013d: 31). A hatósági átköltöztetések első típusánál a cigánytelepi lakosokat régi épületekbe elhagyott majorba, cselédlakásba, üzemén kívül helyezett szeszfőzdébe, istállóba költöztették. A következő leírás kiválóan érzékelteti az átköltöztetések hiábavalóságát, melyek sokszor tartathatatlannabb körülményeket teremtettek, mint a hagyományos cigánytelepek:

„Az istállóból kialakított lakóépület vége érintkezik a birkakarámmal. Az udvart és a karámot csak drótkerítés választja el, alatta átfolyik a trágyalé a cigányok udvarára. (...) Az állatok közelsége miatt (...) orrfacsaró bűz uralkodik, a birkák jellegzetes szaga behúzódik a lakásokba, és mindent átítat. A legyek valóságos felhőkben lepik el az embereket, élelmiszert.” (Kemény et al. 1976: 28)

A második típusnál csupán egy félreeső helyet jelelöltek ki a cigányok számára, akik ott felépíthették kunyhóikat. A harmadik típusnál a cigánytelepi lakosokat barakktelepre költöztették, ahol rövid időn szembesülniük kellett az új környezet destruktív erejével:

„Minden barakknak megvan a maga prostituáltja, aki a szomszédos családok házasságait tönkreteszi, és nyakukra hozza a rendőrséget. Megvan a maga elmebetege és bűnözője is. Az ide kerülő családok férfitagjai bicskázó és durva iszákossá válnak néhány hónap alatt. Az asszonyok türelmetlenek, verik, rángatják a gyermekeket. (...) Dúl a gyűlölködés, a gyilkos indulatok, felnőttek, gyerekek, nők és férfiak egyaránt fizikai agresszióval élnek egymással szemben.” (Kemény et al. 1976: 29)

A vizsgálat eredményeit 1976-ban csak a Szociológiai Kutatóintézet belső kiadványként adták ki, így a kutatáshoz kapcsolódó tanulmányok egy része sosem látott napvilágot, vagy csak jóval később (Dupcsik 2009: 183–185). A nyilvánosság tájékoztatására, az eredményekről kizárólag egy rövid – a pártállam felelősségét nem firtató – tanulmány jelenhetett meg a *Valóság* folyóirat hasábjain (Kemény 1974).

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1974. július 11-én tűzte napirendre a TKB által elkészített *„A Magyarországon élő cigánylakosság helyzetéről”* címet viselő tájékoztatóját, melyet az említett szerv többek között a Kemény István névvel fémjelzett vizsgálatra alapozott. A TKB tájékoztatója hosszan sorolta a cigányság helyzetének a megjavítása érdekében tett intézkedéseket, eredményeket, sőt a sorozatos kudarcokról, nehézségekről is számot adott:

„A cigányság helyzetének javulása mellett ugyanakkor az is megállapítható, hogy a fejlődés üteme nem kielégítő, az előrehaladással párhuzamosan a problémák egyelőre tovább növekednek, s egyre jelentékenyebbek társadalmi hatásuk. Ennek oka abban található meg, hogy a szaporodásuk aránya jelentősen nagyobb, mint helyzetük javítását célzó intézkedések hatása.”⁴⁶

⁴⁶ MNL OL M-KS 288. f. 41/1974/318. ő. e.

A TKB által kidolgozott beszámoló a cigány lakosság foglalkoztatásával kapcsolatban kiemelte, hogy az 1961-es párthatározatban rögzítettekhez képest jelentősen emelkedett a cigány munkavállalók aránya; a 15–59 éves cigány férfiak háromnegyedének állandó, míg 5,7 százalékának ideiglenes munkaviszonya volt. A 15–54 éves cigány nők 30 százalékának volt munkahelye. A cigány foglalkoztatottak nagyrészt az építőiparban, illetve rakodó- és szállítómunkásként helyezkedett el, a mezőgazdaságban – különösen termelőszövetkezeti tagként – csupán töredékük. A cigány lakosság munkavállalását nagymértékben nehezítették a velük szemben megnyilvánuló előítéletek,⁴⁷ ugyanakkor számos a cigányságra nézve neheztelő kritikát is megfogalmaztak a vállalatok vezetői, a pártállam funkcionáriusai.⁴⁸

„Gyakorta halljuk: a vállalat, az üzem vezetői nem hajlandóak alkalmazni, hivatkozva a terv teljesítésére stb. Mások azzal mentegetőznek, hogy a dolgozók elutasítják a cigányokkal való együttműködést. Sokan arra hivatkoznak, hogy korábban már próbálkoztak velük, de meglógnak, vagy nem dolgoznak, vagy a társadalmi tulajdont nem becsülik.” (Hajnáczy 2013b: 248)

A cigányság oktatása terén a fentiekhez hasonlóan meglehetősen kétes képet festett a *Tájékoztató*, mely megállapította, hogy az iskoláskorú cigány gyermekek beiskolázása megtörtént, azonban egy részük nem járt rendszeresen iskolába egészségi állapotuk, a rossz utak és a cigánytelepek távolsága miatt. További gondot jelentett, hogy az érintettek sokszor nem fejezték be az általános iskolát, illetve gyakran különböző gyógypedagógiai intézményekbe vagy cigány osztályokba helyezték el őket. Az előterjesztett anyag a cigánytelepekkel kapcsolatban a kedvező fejlemények ellenére pedig beismerte a telepfelszámolási program részleges kudarcát:

„Ma már világosan látszik, hogy a Kormánynak az a célkitűzése, hogy a 15 éves lakásépítési terv keretében a telepek felszámolást nyerjenek, a jelenlegi konstrukció mellett még akkor sem lehetséges, ha az előirányzatot minden évben teljes mértékben teljesítenénk, mert nem elégségesek a telepek belátható időn belül történő felszámolására.”⁴⁹

⁴⁷ „Magánbeszélgetések során a gyár személyzeti vezetője, elmondta, hogy kénytelenek cigány munkaerőt is alkalmazni, amit jobb piaci körülmények között nem tennének meg” (Dupcsik 2009: 142). „Ámbár igaz az is, hogy a munkáltatók (...) kivéve a Városgazdálkodást (...) nem szívesen alkalmazzák őket. S ha jön egy fővárosi kitelepült könnyűipari üzem (...) azért ők elsődlegesen nem a cigány származásúak foglalkoztatását tűznék ki maguk elé célul.” (uo.)

⁴⁸ „A cigány foglalkoztatottak száma állandóan növekszik, de még sok személynél nincs meg a munkakészség, ezért kerüli a munkát. Sok a fizetés utáni hiányzó és a munkafegyelmet megsértő közöttük. Gyakori az olyan eset, hogy csak a családi pótlék fizetéséhez szükséges munkanapok számát dolgozzák le.” MNL OL M-KS 288. f. 41/1974/318. ő. e.

⁴⁹ Uo.

A központi lakásszám-előirányzatokat és azok teljesítését a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat: A központi lakásszám-előirányzatok és teljesítésük alakulása terveciklusonként

Időszakok	Előirányzat (db)	Teljesítés (db)	Teljesítés (%)
1965. II. ötéves tervidőszak*	800	237	29,6
1966–1970. III. ötéves tervidőszak*	5224	4436	84,9
1971–1975. IV. ötéves tervidőszak**	10000	8000	80,0

Forrás: * Kovács 1974: 46, ** Bencsik 1988: 32.

A cigánytelepek felszámolását akadályozta az alacsony felvehető hitelkeret, a házakat építő kisiparosok visszaélései.⁵⁰

„A cigánytelep lakói örültek, hogy rendes, új házakban élhetnek ezentúl, havi néhány száz forintos részletfizetés ellenében. Ezenkívül csak annyit tudtak: ki az a kisiparos, aki lakásaikat építi. A hatóságok nem tartották elég érettnek a cigányokat arra, hogy a kölcsönt leszámolják a kezükbe. A vállalkozó szellemű kisiparosban azonban megbíztak annyira, hogy benyújtott számláira az OTP közvetlenül neki fizette a kölcsönöket. A mester sűrűn látogatott az OTP-be; bediktálta, hogy éppen kinek a házához vásárolta a számlán feltüntetett építőanyagokat, hogy éppen kinek a házán dolgozta le a kimutatásban szereplő munkaórákat. (...) Pontosán tudta, hogy milyen gyorsan fogy a huszonöt építkező család kölcsöne. Csak a huszonöt családnak nem volt erről fogalma. (...) Eltelt két év, és még mindig csak a dátumok emlegetésénél tartottak. Egy kétszobás „cs” házat három hónap alatt lehet felépíteni. Végül kitértek az építkezés befejezésének határidejét, 1969. április 30-ra. A házak ezután sem készültek el, de az építetők számlájáról elfogyott a pénz. Ekkor a kisiparos visszaadta iparendélyét, és elment a téész építőrészlegébe brigádvezetőnek.” (Berkovits 1980: 73–74)

Továbbá akadályozó tényező volt az illetékes tanácsok hiányos előkészítő munkája, valamint az, hogy az érintettek egy része nem tudta teljesíteni a CS-lakás építéséhez vagy vásárlásához szükséges előírt feltételeket. Emiatt a cigányte-

⁵⁰ A kisiparosok visszaéléséről lásd bővebben: Demszky 1980: 18–21, 2001: 319–325.

lepeken nagyrészt nélkülöző nagycsaládosok, rendszeres jövedelemmel alig-alig rendelkező idős és beteg emberek rekedtek.⁵¹

Az Agitációs és Propaganda Bizottság a beszámoló megvitatását követően állásfoglalást fogalmazott meg, mely további intézkedéseket sürgetett a cigányság helyzetének a megjavítása érdekében, ugyanakkor leszögezte, hogy az 1961-es párthatározatban lefektetett elvek, illetve feladatok nem szorulnak módosításra. Az APB állásfoglalása szerint a cigányságot továbbra sem lehetett nemzetiségi csoportnak tekinteni, cigányszövetség, cigány sajtó, cigány nyelven tanító iskola, cigány színház létrehozása pedig szóba sem jöhetett.⁵²

Az APB elé terjesztett anyagban a Tárcaközi Koordinációs Bizottság javasolta az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumnak, hogy ismételten mérje fel a magyarországi cigánytelepek számát, valamint dolgozzon ki egy tervezetet a cigánytelepek hatékonyabb felszámolására. Az ÉVM által 1974-ben végrehajtott felmérés szerint 1252 telepen – melyből 508-at kiemeltnek nyilvánítottak – 25 ezer lakásféleségben 28 ezer család, 116 ezer személy lakott (Kovács 1975: 23). A felmérést követően az illetékes szerv viszonylag terjedelmes beszámolót készített a cigánytelepek helyzetéről, melyben gyorsabb ütemű felszámolásuk elősegítését célzó intézkedéseket is javasolt. Az imént említettek eredményeképpen adta ki a Minisztertanács 1975. december 4-én a 3558/1975. sz. „*A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának folytatásáról*” címet viselő határozatát.⁵³ A minisztertanácsi határozat csupán apróbb módosításokat rögzített, melyek közül kiemelendő, hogy megemelte a CS-lakás építéséhez és vásárlásához felvehető hitel összegét, valamint az érintett tanácsoknak fedezetet biztosított a kiemelt telepek felszámolása esetén felmerülő költségeikre.⁵⁴

A Minisztertanács rövidesen újabb, a cigányság helyzetével általánosságban foglalkozó határozatot adott ki az APB utasítására. A 3280/1976. sz. minisztertanácsi határozat 1976. június 3-án, „*A cigánylakosság helyzetének javításáról és gyorsabb ütemű társadalmi beilleszkedésének elősegítéséről*” címmel látott napvilágot. A minisztertanácsi határozat a TKB jelentéseire és az APB állásfoglalására hagyatkozva utasította a felsőbb szerveket, illetve az érintett tanácsokat a cigánysággal kapcsolatos további teendőkről.⁵⁵ Az imént említett határozat is beismerte, hogy a pártállam cigánypolitikája nem eredményezte a kívánt hatást, a problémák korántsem szűntek meg:

„A Minisztertanács megállapítja, hogy a cigánylakosság helyzetének javítására tett központi és helyi intézkedések számottevő eredménnyel jártak,

⁵¹ MNL OL M-KS 288. f. 41/1974/318. ő. e.

⁵² Uo.

⁵³ A minisztertanácsi határozatban rögzített módosítások miatt az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, valamint a Pénzügyminisztérium kiadta a következő határozatát: 13/1976. (IV. 15.) ÉVM–PM együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM–PM együttes rendelet módosításáról (*Törvények...* 1977: 440).

⁵⁴ MNL OL XIX-A-83-b-3558/1975 (743. d.)

⁵⁵ MNL OL XIX-A-83-b 3280/1976 (777. d.)

a cigánylakosság társadalmi beilleszkedésének üteme azonban még nem kielégítő és az általános előrehaladás mellett kedvezőtlen jelenségek is mutatkoznak.”⁵⁶

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1979. április 18-án értékelt⁵⁷ a magyarországi cigány lakosság helyzetét, és megállapította, hogy a cigányság társadalmi beilleszkedésének érdekében tett intézkedések „összhangban” voltak az 1961-es párthatározatban rögzítettekkel. Az ülésen előterjesztett jelentés tárgyalása során a felszólalók egyöntetűen a párthatározat eredményes végrehajtása mellett érveltek.⁵⁸ A beszámoló a következőképpen összegezte a magyarországi cigányság helyzetét:

„A határozat végrehajtására tett eddigi intézkedések pozitív hatással voltak a cigányok életkörülményeire: lényegesen kiterjedt foglalkoztatottságuk, lakás-, művelődési és közegészségügyi viszonyaik kedvezőbbé váltak. (...) Az általában kedvező tendenciák azonban nem azonosan érintették az egész cigánylakosságot.”⁵⁹

A Politikai Bizottság ülésén előterjesztett jelentés a cigányság foglalkoztatási helyzetével kapcsolatban megjegyezte, hogy a cigány férfiak jelentős része ugyan rendelkezett állandó munkahellyel, de nagyrészt, a korábbi évekhez hasonlóan, segédmunkásként tudtak csak elhelyezkedni. Különböző cigánymunkakörök alakultak ki (darukötöző, udvarsöprőgető, kocsimosó, utcasöprő, csatornatisztító), amelyek jellemzően nehéz, veszélyes, egészségre ártalmas és piszkos foglalkozásoknak számítottak. Továbbá megoldatlan problémaként jelentkezett a 15–18 éves cigány fiatalok, valamint a cigány nők foglalkoztatása. A cigányság oktatási helyzetében a beszámoló szerint komoly előrelépések következtek be az 1961-es párthatározatot követően; számottevő mértékben nőtt a cigány gyermekek beiskolázása, többen jutottak el az általános iskola felső tagozatába. Ugyanakkor az általános iskola nyolc osztályát csak töredékük végezte el, szakmunkásképzőbe pedig alig-alig kerültek be, melynek hátterében részben a következők állhattak:

„Az iskoláskorúak közül sokan tanulnak eleve hátrányos oktatási feltételek között: többségükkel képesítés nélküli pedagógusok foglalkoznak, rosszul felszerelt iskolákba, összevont osztályokba járnak.”⁶⁰

⁵⁶ MNL OL XIX-A-83-b 3280/1976 (777. d.)

⁵⁷ Az ülésen előterjesztett jelentést, valamint a határozattervezetet az APB 1979. január 4-i ülésén tárgyalta és hagyta jóvá. MNL OL M-KS 288. f. 41/1979/318. ő. e.

⁵⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ő. e.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

Sokukat továbbra is – gyakran alaptalanul – gyógypedagógiai intézményekbe⁶¹ sorolták, vagy pedagógiai megfontolásokra hivatkozva – az elkülönítésük érdekében – ún. cigányosztályokat⁶² hoztak létre a részükre. Az imént említettekhez hasonlóan a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban szintén kétes eredményeket könyvelhetett el a pártállam felső vezetése. A jelentés szerint 1961-ben a cigányság közel 70 százaléka cigánytelepeken lakott, ami 25 százalékra csökkent, azaz még mindig 81 ezer személy lakott tarthatatlan viszonyok között. A cigánytelepekről elköltözött családoknak a lakáskörülményei sem lettek sokkal jobbak a korábbiaknál.

„A szakértő bizottság tagjai legnagyobb építéstudományi intézetünk mérnökei voltak, (...) Jelentették, hogy ezeknek a „cs” házaknak az alapját kézzel is ki lehet bontani, szigetelésük a magas talajvíznek kitűnő felszívódási lehetőséget biztosít, padló helyett csak a földet döngölték simára, a padlásra nem lehet felmenni, mert leszakad, a hőszigetelés olyan minimális, hogy fűteni sem érdemes. Az analfabéta cigányok nem mentek perre, nem ismerik jogaikat. S nem tudják, milyen egy jó ház.” (Berkovits1980: 78)

„A Cs-házakban lakó családok életének napi kínzó problémája: új lakásuk minősége. (...) A ház külső vakolata málladozik, a sarkokon letöredezik. A lépcsőfeljáró cementrétege igen vékony, már szét van repedezve, az éleknél, sarkoknál nagy darabokban válik le. Az ajtó előtti cementezést nem simították el, erősen lejt, az esővíz a bejárati ajtóhoz folyik. (...) A konyhában hull a mennyezet, a hajlatokban nagy repedések találhatóak a konyhában és az előtérben is. Az átvételkor az öt közül csak egyetlen: a bejárati ajtó volt csukható. (...) Az egész lakásban sehol sincs padlószegélyező feltevé, a padlástér sincs ledeszkázva, a villanyóra nincs bekötve.” (Lengyel 1982: 151–152)

A telepfelszámolás üteme erre az időszakra lelassult, melynek egyrészt az állt a háttérben, hogy a CS-lakásprogramban az előírt feltételek miatt sokan nem tudtak részt venni. Másrészt az illetékes tanácsok és az érintett nem cigány lakosság nem a kívánt módon viszonyult a telepfelszámoláshoz:

„Több helyen halogatják a házhelyek kiutalását, és magas telekárat követelnek. A lakóhelyi beilleszkedést a helybeliek előítéletei is nehezítik.”⁶³

⁶¹ Az adott korszakban a kérdésről komoly szakmai vita alakult ki (lásd bővebben: Csanádi–Ladányi–Gerő 1978, Csepeli et al. 1977, Győri 1977, Czeizel–Lányiné Engelmayer–Rátay 1978a, 1978b, Ladányi–Csanádi 1983).

⁶² A cigányosztályok szükségességéről szintén komoly szakmai folyt a szocialista korszakban (lásd bővebben: Réger 1974, 1978, 1984).

⁶³ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ő. e.

Az ülésen előterjesztett jelentés az 1961-es párthatározathoz hasonlóan ellentmondást nem tűrő hangnemben leszögezte, hogy a cigányságra továbbra sem lehet nemzetiségként tekinteni. A pártállam ezen elgondolását megkérdőjelezőket pedig „újbaloldali demagógiával” és „cigány nacionalizmussal” vádolta. A ülés zárásaként kiadott párthatározat első pontja – Kádár János javaslatára⁶⁴ – a kérdéssel kapcsolatban leszögezte:

„A hazánkban élő cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik társadalmunkba, illetve asszimilálódik.”⁶⁵

A párthatározat további pontjai az érintett felsőbb szerveket, tanácsokat, társadalmi szervezeteket, üzemeket arra utasították, hogy a cigányság társadalmi beilleszkedését kiemelt ügyként kezeljék, valamint szervezeti és politikai kérdésekről rendelkeztek. Egyúttal ajánlotta a Minisztertanácsnak, hogy tűzze napirendre a cigányság helyzetének a megvitatását, illetve határozza meg az érintett szervek feladatait Kádár János felvetésére:

„Eszembe jutott, nálunk nem gyakorlat, hogy a Politikai Bizottság állásfoglalásait nyilvánosan publikáljuk. De ebben az esetben vagy a Politikai Bizottság, vagy a Minisztertanács, vagy valamelyik más szerv, ha a közeljövőben foglalkozna ezzel a kérdéssel, tehetne egy nyilvános közlést. (...) Persze nem regényt kell írni, az egész elintézhető három gépelt oldalon, máskülönben elvész megint a lényeg. Két-három gépelt oldalon le kellene írni, hogy az illetékes párt- és kormánysszervek X évvel ezelőtt állást foglaltak a cigánykérdésben, és most újra áttekintették azt. (...) Érzékeltetni kell, hogy az a kínlóadás, amit 1961 óta folytatunk, nem volt hiábavaló.”⁶⁶

Mindezt oly módon szükségeltette megtennie az érintett szervnek, hogy propagandacélzattal a nyilvánosság tájékoztatására is sor kerüljön.⁶⁷ Az imént említettek következtében látott napvilágot „*A cigánylakosság helyzetének javításával kapcsolatos további feladatokról*” címet viselő 1016/1979. sz. minisztertanácsi határozat, melyet a Tárcaközi Koordinációs Bizottság viszonylag terjedelmes beszámolójára alapoztak. Az említett határozat kifejtette, hogy a magyarországi cigányság helyzetének a javítására, valamint a társadalmi beilleszkedésének elősegítésére tett intézkedések komoly eredménnyel jártak, kiemelt szerepet tulaj-

⁶⁴ „Etnikum: azt mondom – a kormánynyilatkozatban persze nem kell bevenni, de a belső határozatban legyen benne világosan –, nyugodtan mondjuk ki, hogy a cigánylakosság nem nemzetiség, etnikum, amely fokozatosan integrálódik a társadalomba; sőt van még egy másik fogalom is, asszimilálódik. Ezt kell leírni és kész!” MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ö. e.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ A nyilvánosság tájékoztatása érdekében kiadott 1016/1979. sz. minisztertanácsi határozat a következő helyeken látott napvilágot: *Magyar Közlöny*, 1979, 47, 683–684, *Törvények...* 1980: 444–445.

donítva a társadalom részéről megnyilvánuló tevékeny támogatásnak. Továbbiakban nagyrészt foglalkoztatási, lakhatási, oktatási és egészségügyi kérdésekről rendelkezett, valamint a – párthatározathoz hasonlóan – felhívta az érintett szervek és bizottságok figyelmét arra, hogy működjenek közre a cigányságot érintő határozatok végrehajtásában. Az agitációs céllal megfogalmazott 1016/1979. sz. határozat kiegészítésére a Minisztertanács titkos ügyiratként kiadta a 3301/1979. sz. határozatát, melyben a problémás, propagandaértékkel nem bíró kérdésekről rendelkezett, melyek közül kiemelendő a telepfelszámolással kapcsolatos módosító intézkedések⁶⁸ kilátásba helyezése.⁶⁹

A kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikája

Az 1980-as évek elején a pártállam részéről közel egy évtizednyi szünet után ismét jelentkezett az igény a cigányság helyzetét feltáró kutatásokra, a tudományosan megalapozott ismeretekre. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága által jóváhagyott jelentés már 1979 áprilisában megemlítette, hogy a cigányság szociológiai, néprajzi, nyelvészeti vizsgálatával néhány kutató huzamosabb ideje, behatóbban foglalkozik, egyúttal kiemelte az ez irányú vizsgálatok koordinálásának a szükségességét is.⁷⁰ A 3301/1979. sz. minisztertanácsi határozat pedig utasította a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy szorgalmazza a cigányság helyzetének a feltárására irányuló vizsgálatokat.⁷¹

A Művelődésügyi Minisztérium 1981-ben kezdeményezte a cigánysággal kapcsolatos vizsgálatok koordinációját, a Tárcaközi Koordinációs Bizottság pedig javaslatokat kért a kérdéssel foglalkozó szakemberektől. Továbbá egy munkacsoportot hozott létre az érintett kutatóintézetek, államigazgatási szervek és társadalmi szervezetek képviselőiből. A TKB által létrehozott munkacsoport 1982-ben „*A hazai cigányság helyzete és fejlődési távlatai*” címmel egy vitaanyagot készített el, mely többek között megkérdőjelezte a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját:

„A Munkacsoport tagjainak többsége az asszimiláció lehetőségét (a teljes beolvadást) mint egyedüli végcélt kétségesnek tartja, mindamelllett, hogy

⁶⁸ A 3301/1979. sz. kormányhatározatot követő években az illetékes minisztériumok apróbb módosításokat hajtottak végre a CS-lakásprogramon. Lásd bővebben: 11/1979. (VII. 21.) PM–ÉVM együttes rendelet az egyes lakásépítési kölcsönök felső összeghatárának felemeléséről és a kölcsönfolyósítás feltételeiről (*Törvények...* 1980: 853–854; 5/1980. (I. 19.) ÉVM–PM együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM–PM együttes rendelet módosításáról (uo.: 556; 27/1982. (X. 7.) ÉVM–PM együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM–PM együttes rendelet módosításáról (*Törvények...* 1983: 681–682).

⁶⁹ MNL OL M-KS XIX-A-83-b 3301/1979 (935. d.)

⁷⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ő. e.

⁷¹ MNL OL M-KS XIX-A-83-b 3301/1979 (935. d.)

néhány évtized távlatában az társadalmilag sem reális, politikailag pedig a »készítetett« asszimiláció szocialista társadalmunknak a kisebbségekkel szemben tanúsított elvi politikájával is ellentétes.»⁷²

Továbbá a vitaanyag a cigány kultúra, nyelv és identitás megtartása, erősítése mellett is érvelt:

„A cigány nyelv, etnikai kultúra, történelem kutatása terén nagy az elmaradás. (...) Ez azért nagy gond, mert a cigányság társadalmi beilleszkedésében a jövőben különösen fontos a cigányság etnikai identitásának gyakorlati és tudati megalapozása, illetve továbbfejlesztése szempontjából az etnikus értékek mentése, bemutatása, felhasználása. A kutatások eredményeinek felhasználásában nagy fontossága van a cigány nyelvűség kérdései tisztázásának az oktatáspolitikában, a cigányság etnikus meghatározottságának elismertetésében, végül a vállalható hagyományok feltárásában és ezzel az etnikai egyenjogúság és egyenrangúság biztosításának megalapozásában.»⁷³

Az imént említettek a 1980-as évek második felére fokozatosan megjelentek a pártállam cigánypolitikájában, sőt a pártállam néhány vezető funkcionáriusa nyíltan bírálta is a korábbi évek gyakorlatát.⁷⁴

Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1984. október 12-én tárgyalta a Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztálynak a magyarországi cigányság helyzetét taglaló jelentését. Az előterjesztett anyag kifejtette, hogy az 1979-es párthatározatot követően a cigány lakosság életkörülményei javultak, további differenciálódás ment végbe köreikben. Egyúttal azt is leszögezte, hogy a kedvező folyamatok ellenére a cigányság nagyrészt a társadalom legkevésbé kvalifikált rétegébe illeszkedik be, valamint felhívta a figyelmet a következőkre:

„Az utóbbi években a cigánylakosság társadalmi helyzetének és beilleszkedésének egyes kérdéseiről – így elsősorban etnikai csoportként történő megítélésükről – visszatérő viták is folytak.»⁷⁵

⁷² MNL OK M-KS-288. f. 50/1982/12. ő. e.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Kisebbségi eredményként lehetett elkönyvelni, hogy 1983-ban a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) központjában megalakult a cigány ismeretterjesztő munkabizottság, mely a következő feladatokat tűzte ki maga elé: „Munkabizottságunk szigorúan a művelődés területén dolgozva segíteni akar, segíteni fog, ajánlásokat tesz, tanácsokat ad, de nem foglya semmilyen szervezet, intézmény munkáját átvállalni. Feladatunknak tartjuk viszont hogy összehangoljuk munkájukat. Nagyon számítunk az országban már dolgozó 80–100 cigányklubra is. Arra szeretnénk ösztönözni őket, hogy programjukba vegyék föl ajánlott témáinkat, illetve ők is működjenek közre a tématervek kidolgozásában, feltárva így a cigányság érdeklődési körét. Megkeressük majd a cigány értelmiségieket is, hogy kapcsolódjanak be a munkába” (Az etnikai tudat megőrzéséért. *Magyar Hírlap*, 1983. május 10.: 6.)

⁷⁵ MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

A jelentés a cigányság foglalkoztatásával kapcsolatban leszögezte, hogy a munkaképes cigány férfiak foglalkoztatási aránya megegyezik a nem cigány férfiakéval. A cigány nők körében az 1979-es párthatározatot követően tovább emelkedett az állandó vagy idényjellegű munkát vállalók aránya, azonban e téren még elmaradás mutatkozott az országos átlaghoz képest. A cigány fiatalok továbbra is elhelyezkedési gondokkal küszködtek. A cigányság az összlakosságnál jóval nagyobb arányban továbbra is segédmunkásként, illetve betanított munkásként tudott csak elhelyezkedni (3. táblázat⁷⁶).

3. táblázat: A cigányság és az összlakosság foglalkoztatási viszonyai (%)

Foglalkozás	Cigányság	Összlakosság
Segédmunkás	51,2	12,2
Betanított munkás	23,8	25,7
Szakmunkás	7,7	29,5
Fizikai összesen	82,7	67,4
Nem fizikai	17,3	32,6

A cigányság lakáskörülményeivel kapcsolatban a beszámoló megállapította, hogy jelentős mértékű differenciálódás ment végbe az elmúlt időszakban. 1979-ben még 81 ezren laktak cigánytelepeken, azonban számuk 1983-ra 33 ezerre csökkent.⁷⁷ A cigányság egy részének javultak a lakáskörülményei, sokan bővítették, komfortosították a lakásaikat, nagyobb házakat építettek. Ugyanakkor komoly problémaként jelentkezett, hogy a CS-lakások zsúfolttá váltak, nagyrészt vagy teljesen cigányok által lakott települések, településrészek jöttek létre, a kommunális ellátottság hiánya következtében a telepek újratermelődése megindult. Az előterjesztett anyag szerint a cigányság oktatási helyzetében is történetek előrelépések. A cigány gyermekek nagyobb arányban jártak óvodákba, mint a hetvenes években, többen fejezték be a nyolc általános iskolai osztályt, valamelyest emelkedett a szakmunkásképzőkben továbbtanulók száma, ugyanakkor egyre több cigány gyermeket soroltak, sokszor indokolatlanul, gyógypedagógiai intézményekbe:

„A rohamosan emelkedő arány az esetek egy részében a szociális-kulturális és a nyelvi hátrány helytelen, gyógypedagógiai esetként való minősítésére vezethető vissza, és részben annak tulajdonítható, hogy a közoktatás terén

⁷⁶ MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

⁷⁷ Az ÉVM felmérése szerint 1984-ben 6277 lakásban 8623 család, 42066 személy lakott „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken” (Bencsik 1988: 31). A cigánytelepek helyzetéről lásd bővebben: Bokor 1985, 1987.

e hátrányok leküzdésére mindmáig nem alakultak ki megfelelő speciális programok, módszertani útmutatók.”⁷⁸

A jelentést az Agitációs és Propaganda Bizottság jóváhagyólag tudomásul vette, és állásfoglalást adott ki, melyben többek között kérte a Művelődésügyi Minisztériumot, hogy tegyen lépéseket a cigányság kulturális hagyományainak megőrzése érdekében. Továbbá vizsgálja meg egy cigány kulturális szövetség, valamint egy cigányságnak szóló lap kiadásának a lehetőségeit.⁷⁹ Az imént említettek a Minisztertanácsnak már a következő évben kiadott 3223/1985. sz. határozatában tetten érhetőek voltak. A minisztertanácsi határozat többek között utasította az illetékes szerveket egy cigány kulturális szövetség létrehozására, illetve egy cigányoknak szóló lap kezdeményezésére. Továbbá a cigány lakosság foglalkoztatási, lakhatási⁸⁰ és oktatási helyzetének a javítása érdekében fogalmazott meg különböző határozati pontokat.⁸¹

A Művelődésügyi Minisztérium 1986 júniusában hozta létre a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét (MCKSZ). A kulturális szövetség létrehozásának körülményeiről a TKB titkára az alábbiakat fejtette ki 1985-ben:

„A szocializmus valóban kedvező légkört teremt a cigányság számára, ha nem is a nemzetiséggé váláshoz, de a teljes társadalmi beilleszkedéshez mindenesetre (...) A kormány elé terjesztett vitaanyagban ezért javasoltuk egy cigány kulturális szövetség létrehozását, amely hatékonyan tud közreműködni a cigányság felemelkedése érdekében. A szövetséget megalkotandó a Művelődési Minisztériumban előkészítő bizottság született, amelynek tíznél több cigány tagja is van. Ők valóban azt szeretnék, ha nemzetiségi szövetséget teremthetnének, ennek azonban egyelőre nincsenek meg az elvi alapjai. A kulturális szövetség megalakítása is jelentős horderővel bírna, hiszen így lehetőség nyílnék a régóta vajúdog cigány újság kiadására, ösztöndíj juttatására cigány értelmiségieknek, illetve a cigányság érdekében tenni kívánó személyeknek, s egyáltalán lenne alap a cigányság mozgósítására kulturális és szociális helyzetük javítása végett. A feltételek ehhez tényleg adottak...” (Cigányok, esélyek... *Magyar Hírlap*, 1985. szeptember 4.: 5.)⁸²

A szövetség a következő célokat tűzte ki:

⁷⁸ MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ó. e.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ A minisztertanácsi határozat következtében több ponton módosították a CS-lakásprogramot, vö. 21/1985. (XII. 27.) ÉVM–PM együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM–PM együttes rendelet módosításáról (*Törvények...* 1986: 447–448).

⁸¹ MNL OL XIX-A-83-b 3223/1985 (1253. d.)

⁸² Choli Daróczi József, az Országos Cigány Tanács elnöke az imént idézett vélemény mellett érvelt 1986-ban. (Choli Daróczi 1986: 9).

„A Szövetség célkitűzései a magyarországi cigányság társadalmi beilleszkedését, az ehhez kapcsolódó egyetemes nemzeti és etnikumi kultúra elsajátítását, valamint a cigányság kulturális érdekképviseletét, haladó hagyományainak ápolását szolgálja a Magyar Szocialista Munkáspárt politikája alapján. (...) A Szövetség mint kulturális érdekképviseleti szerv etnikumának nyelvét, kultúrájának haladó hagyományait, a fejlődést segítő, családi és egyéb szokásait ápolja.”⁸³

Az MCKSZ 1986 októberében pedig lapot indított *Cigány Újság* (Romano Nyéipe) címmel, a lap próbaszámai olyan nagy sikert arattak, hogy rövidesen húszezer példányban jelent meg kéthetente. A *Cigány Újság* feladatául azt szánták, hogy mutassa be a cigányság hagyományait, egyúttal népszerűsítse a cigány irodalmi és képzőművészeti alkotásokat.⁸⁴

Kozákné Keszei Veronika a Tárcaközi Koordinációs Bizottság vezetője többek között a következőket fejtette ki a kérdéssel kapcsolatban:

„Számptalan tanulmány foglalkozott a cigányok beilleszkedési problémáival. Szociológiai, pszichológiai, egészségügyi, kriminológiai stb. szempontok alapján rengeteg tanácsi, oktatásügyi, orvosi, kriminalisztikai minősítés készült róluk, elemezték életmódjukat, gondolkodásmódjukat. Maguk a cigányok viszont alig vagy ritkán éltek a tömegkommunikációs eszközök lehetőségével, hogy »másságukat« vállalva megismertessenek belső küzdelmeikkel, hogy kifejtsék saját véleményüket az őket minősítő írásokkal, nyilatkozatokkal kapcsolatban. (...) Felmerül a kérdés is, hogy a cigány nyelvnek milyen szerepe lehet egy ilyen lapban? Úgy gondolom, az egyértelmű, hogy magyar nyelven jelenhetne meg, mivel a cigányok, illetve a számba jöhető írók döntő többsége, valamint a »magyar« olvasó sem tud cigányul. Jogos igény ugyanakkor, hogy helyet kapjanak a lapban kétnyelvű írások is.” (Kozákné Keszei 1984: 73)

Choli Daróczi József, az Országos Cigány Tanács elnöke 1985-ben a *HVG*-nek adott interjújában szintén egy cigány újság szükségessége mellett érvelt:

„Az újságra feltétlenül szükség van, ezt a legmagasabb politikai fórumokon is elismerik. Kérdés, vajon cigány vagy magyar nyelven jelenjék-e meg. Én azt mondom, kétnyelvű legyen. (...) A cigányoknak annál is nagyobb szükségük van a lapra, mert lényegében nincs egyéb fórum, ahová mint cigányok fordulhatnának. Egyelőre csupán a Kék Fény foglalkozik rendsze-

⁸³ MNL OL M-KS-288. f. 41/1986/468. ó. e.

⁸⁴ MNL OL M-KS-288. f. 41/1987/487. ó. e. Már 1984-ben a *Jel-Kép* folyóirat hasábjain Kozákné Keszei Veronika, Havas Gábor, illetve Daróczi Ágnes egy „cigánylap” elindítása mellett érvelt (lásd még: Kozákné Keszei 1984: 72–73, Havas 1984: 74–75, Daróczi 1984: 75–77).

resen a cigányokkal, mondanom sem kell, hogy jellegéből fakadóan eléggé egyoldalúan.” (Choli Daróczi 1985: 63).

1985 májusában hozta létre a Hazafias Népfront az Országos Cigány Tanácsot, és ennek jegyében készítettek interjút Choli Daróczi Józseffel, az újonnan létrehozott szerv elnökével, aki az alábbiakat jegyezte meg egy vele készített interjúban 1985-ben:

„A népfront már korábban is felkarolta a cigányság ügyét, a mozgalmon belül működött a Cigány Fórum, amely a Cigány Tanács elődjének is tekinthető. Ez utóbbi testületet éppen azért kellett létrehozni, mert a Fórum nem bizonyult elég hatékonynak; hasznos, tartalmas vitákat rendezett – minden eredmény és következmény nélkül. Az Országos Cigány Tanács a HNF Országos Tanácsának véleményező, ellenőrző, tanácsadó szerve, amely a cigányságot érintő gazdasági, szociális, kulturális döntéseket kezdeményezi a népfront legfőbb testületének, illetve ezekről véleményt mond, nyomon követi és ellenőrzi a végrehajtást, jelez, ha valamit nem talál rendjén. Harmincöt tagja van, a megyék, illetve a főváros küldöttei – általában a cigánykoordinációs bizottságok titkárai – képviseltetik magukat egyes politikai, társadalmi, tudományos szervezetek, így az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, a Tárcaközi Koordinációs Bizottság, az Országos Széchényi Könyvtár, s meghívást kapott néhány cigány jogász, orvos, pedagógus” (Choli Daróczi 1985: 6).

A cigányság kulturális értékeinek az elismerése és támogatása mellett párhuzamosan megjelentek kritikai hangok a pártállam felsőbb funkcionáriusai részéről is a pártállam korábbi cigánypolitikáját illetően. A Hazafias Népfront főtitkára, Pozsgay Imre egy vele készített interjúban, 1986-ban az alábbi véleményének adott hangot arra kérdésre válaszolva, hogy a HNF hogyan látja a „cigánykérdést”:

„Valamennyien kezdők tanulók vagyunk ennek a problémának a megoldásában. Hiszen hosszú ideig azt, hogy cigánykérdés van Magyarországon, nem nagyon ismertük el egyszerűen a cigányság szociális beilleszkedési problémáiról esett szó, és ebből az aspektusból megközelítve az ügy bizonyos fokig lesüllyedt településpolitikai, szociálpolitikai kérdéssé, és ezzel együtt valamiképpen a lakásosztássá, a beilleszkedést és az asszimilációt sürgető politikai magatartássá. (...) Tehát egész politikai szemléletünkben előrelépés történt, amikor a tisztán szociális és beilleszkedési problémakör etnikai kérdésként vetődött fel,” (Murányi 1986: 5–6)

A Tárcaközi Koordinációs Bizottságnak a vezetője, Kozák Istvánné pedig a következőket jegyezte meg a kérdéssel kapcsolatban 1986-ban az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium kiadványában:

„Ma már tudjuk, hogy téves volt az az elképzelés, amely a hatvanas évek közepén alakult ki, hogy a cigányok széttelepítésével megoldódik a cigánykérdés. Sokan úgy gondolták, hogy a telepi családok szétköltöztetve más családok közé automatikusan átveszik a környezetük szokásait, és teljesen beolvadnak a lakosság közé. Az utóbbi években azonban egyre szélesebb körben válik ismertté, hogy a cigányság nem csupán egy szociálisan, kulturálisan hátrányos helyzetben lévő népréteg – már többségük hátrányos helyzete ma is vitathatatlan –, hanem egy sajátos kultúrával, tradíciókkal rendelkező etnikai csoport. Ezért azon túl, hogy rövid távon a teljes asszimilációnak (beolvasztásnak) nincs is realitása, az erőltetett asszimiláció ellentétes szocialista elveinkkel, amelyet a kisebbségek viszonylatában tanúsítunk.” (Kozákné Keszei 1986: 7)

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1988 novemberében napirendre tűzte a „*Javaslat a nemzetiségi törvény irányelveire*” című előterjesztésnek a megvitatását, mely részletekbe menően taglalta egy tervezett nemzetiségi törvény céljait, alapelveit, valamint a nemzetiségeknek biztosítandó jogokat. A törvény kiadásának a szükségességét az előterjesztett anyag azzal indokolta, hogy a magyarországi jogrendszerben nincsenek kellő mértékben rögzítve a nemzetiségek jogai. A javaslat többek között ajánlotta a Politika Bizottságnak, hogy az irányelvek jelenjenek meg a *Társadalmi Szemlében*, a nemzetiségi szövetségek lapjaiban, külön kiemelve a *Cigány Újságban* is. Továbbá az előterjesztett anyag záradékában az is szerepelt, hogy az érintett szervezetek juttassák el a nemzetiségi törvény irányelveiről szóló határozatot az érintett szervezetek, illetve a nemzetiségi szövetségek vezetőinek, valamint a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége elnökének. A Politikai Bizottság a napirend zárásaként úgy határozott, hogy a szükséges javításokat követően a javaslatot a Központi Bizottság elé terjeszti.⁸⁵ Továbbá lehetővé tette, hogy a magyarországi cigányság kezdeményezze nemzetiségként való elismerését:

„A Politikai Bizottság hatálytalanítja 1961-es és 1979-es, cigányságról szóló határozatának azt a részét, amelyben a cigányságot etnikai csoportnak minősíti, és elveti nemzetiségként való kezelésüket. Ez politikai oldalról lehetőséget ad arra, hogy a törvény életbelépését követően magukat cigánynak valló állampolgárok megbízásából szervezeteik kezdeményezhessék nemzetiséggé válásukat.”⁸⁶

⁸⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/1988/1043. ó. e. A javaslatot a 1988. november 22-én az MSZMP Központi Bizottsága elfogadta, továbbá helyeselte, hogy az anyag jelenjen meg a *Társadalmi Szemlében*, a nemzetiségi szövetségek lapjában, melybe beleértették a *Cigány Újság*ot is. MNL OL M-KS 288. f. 4/1988/246-247. ó. e.

A további fejleményekről lásd bővebben: Dobos 2011: 110–126.

⁸⁶ MNL OIL M-KS 288. f. 5/1988/1043. ó. e.

Összegzés

A pártállam kiépülésével a hatalom az azt megelőző időszakhoz hasonlóan – néhány kezdeményezést leszámítva – közegészségügyi és rendészeti kérdésként tekintett az úgynevezett „cigánykérdésre”. Központi irányelv hiányában az Egészségügyi Minisztérium, a Belügyminisztérium és az érintett tanácsok a maguk belátásai szerint jártak el a cigányságot illetően. Az 1950-es évek második felében néhány felsőbb szerv kezdeményezésére megalakult a tiszavirág életű Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, valamint a tanácsai apparátusra hagyatkozó felmérésekbe, adatgyűjtésekbe kezdtek. Az 1961-es párhatarározat kiadásával az MSZMP KB Politikai Bizottsága lefektette a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját, illetve célul tűzte ki a magyarországi cigányság lakhatási, oktatási, foglalkoztatási helyzetének a megjavítását. Az 1960-as években a cigányság beiskolázása, a cigánytelepek felszámolása, valamint a cigányok foglalkoztatása jelentette a legfőbb problémát. Az 1970-es évek második felére a kezdeti nehézségek részleges megoldásával újabb kihívásokkal szembesült a hatalom: a cigány gyermekeket ugyan sikerült beiskolázni, de nem fejezték be az általános iskolát, a cigány munkavállalóknak volt ugyan munkájuk, de rendre betanított vagy segédmunkásként tudtak csak elhelyezkedni. A cigánytelepek felszámolása előrehaladt, de a szegregáció korántsem szűnt meg, csak más formákat kezdett ölteni. A pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának a kibontakozását a helyi szintű bátyái, az illetékes tanácsok, oktatási intézmények, vállalatok akadályozták meg. Komoly ellentét feszült a felsőbb akarat, a központi irányelv és a helyi szintű funkcionáriusok, valamint a nem cigány lakosság érdekei, elgondolásai között. Általánosságban megállapítható, hogy a „cigánykérdésnek” valamennyi területén az egymással ellentétes irányú törekvések eredményeképpen félmegoldások sorozatai keltek életre. A tanácsok a közigazgatási területükön lévő cigánytelepeket nagyrészt felszámolták, de „modernebb cigánytelepeket” hoztak létre az egy tömbbe épített CS-lakások révén. A cigány gyermekeket ugyan beiskolázták, de gomba módra szaporodtak a cigányosztályok, illetve gyakran gyógypedagógiai intézményekbe sorolták őket, fenntartva az elkülönültségüket. Hasonló folyamatok játszódtak le a foglalkoztatás terén is, munkát adtak a cigány munkavállalóknak, de „cigánybrigádokba” osztották be őket, és „cigányszakmák” jöttek létre. Az 1980-as évekre világosság vált, hogy a kényszerasszimilációs cigánypolitika megbukott, a cigányság elkülönültségét csak részben sikerült felszámolni. Részben az imént említettek hatására megkezdődött a magyarországi cigányság kultúrájának, nyelvének a támogatása, létrejöhett a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, amely szervezet lapot is indíthatott. A cigányság nemzetiségként való elismerésének az útjából 1988-ban elgördítették az utolsó akadályokat is.

Irodalom⁸⁷

- Andor Mihály (szerk.) (1982): *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Balogh Sándor (szerk.) (2002): *A magyar állam és a nemzetiségek*. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Budapest: Napvilág.
- Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.) (2004): *Pharrajimos*. Romák sorsa a náciizmus idején. Budapest: L'Harmattan.
- Bársony János (2008): A romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 1, 222–256. <http://efolyoirat.niif.hu/00900/00995/00013/pdf/barsonyj.pdf>
- Beke Pál (szerk.) (1986): *Dokumentumok a „Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957–1961” életéből*. Budapest: Népművelési Intézet Művelődési Otthon és Klub Osztály.
- Bencsik István (1988): *A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig*. Budapest: ELTE BTK Tudományos Szociálizmus Információs és Továbbképzési Intézet.
- Berey Katalin (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey Katalin – Horváth Ágota (szerk.): *Esély nélkül*. Budapest: Vita Kiadó, 5–72.
- Berey Katalin (1991): A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. Budapest: MTA PTI, 106–144.
- Berkovits György (1980): *Terepszemle*. Budapest: Szépirodalmi.
- Bernáth Gábor (szerk.) (2002): *Kényszermosdatások a cigánytelepeken, 1940–1985*. Budapest: Roma Sajtóközpont.
- Bernáth Péter – Polyák Laura (2001): Kényszermosdatások Magyarországon. *Beszélő*, 6, 38–45. <http://beszelo.c3.hu/01/06/05bernath.htm>
- Bokor Ágnes (1985): Telepi cigányok. *Szociálpolitikai Értesítő*, (1), 4–5, 397–422.
- Bokor Ágnes (1987): A hagyományos szegénység szigetei: a cigány telepek. In Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek*. Rétegződés-modell vizsgálat VIII. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 238–267.
- Choli Daróczi József (1985): Cigány szövetségre volna szükség. *HVG*, július 20.
- Choli Daróczi József (1986): Alakul a cigány kulturális szövetség? *Képes* 7, 8, 9.
- Czeizel Endre – Lányiné Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba (1978): Még egyszer az értelmi fogyatékosokról. *Valóság*, 9, 109–111.
- Czeizel Endre, dr. – Lányiné dr. Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba (szerk.) (1978): *Az értelmi fogyatékoság köreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében*. Budapest: Medicina.

⁸⁷ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2015. 08. 28.

- Csanádi Gábor – Ladányi János – Gerő Zsuzsa (1978): Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskola. *Valóság*, 6, 30–43.
- Csepeli György – Panuska Mária – Czeizel Endre – Szondy Mária (1977): Vita Czeizel Endre interjúja nyomán. *Valóság*, 10, 101–106.
- Csizmadia Ervin (1990): Megfelezett élet. Beszélgetés Kemény István szociológussal. *Kritika*, 10, 24–27.
- Csongor Anna (1991): A cigány gyerekek iskolái. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. Budapest: MTA PTI, 179–200.
- Daróczi Ágnes (1984): Vállalhatóvá tenni a cigányságot. *Jel-Kép*, 1, 75–77.
- Daróczi Ágnes (1997): „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot...” Csalog Zsoltal Daróczi Ágnes beszélget. *Beszélő*, 10, 36–46.
- Demszky Gábor (1980): „CS”. *Kritika*, 10, 18–21.
- Demszky Gábor (2001): *A szabadság visszahódítása*. Budapest: Új Mandátum.
- Diósi Ágnes (1981): Cigányok. *Valóság*, 11, 70–84.
- Diósi Ágnes (1999): A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében. Interjú Havas Gáborral. *Esély*, 6, 83–99. http://www.esely.org/kiadvanyok/1999_6/esely_99_6.pdf
- Dobos Balázs (2011): *A kisebbség joga*. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006). Budapest: Argumentum.
- Dupcsik Csaba (2009): A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatók tükrében, 1890–2008. Budapest: Osiris.
- Erdős Kamill (1989a): Cigány lókereskedők Magyarországon. In Vekerdi József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 89–92.
- Erdős Kamill (1989b): A magyarországi cigánykérdés. In Vekerdi József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 129–137.
- Feitl István (2008): A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisában. *Múltunk*, 1, 257–272. <http://uccualapitvany.hu/wp-content/uploads/2014/06/Feitl-Istvn%C3%A1n-A-cig%C3%A1nys%C3%A1g-%C3%BCgye-a-napiredr%C5%91l-leker%C3%BClt-1956.pdf>
- Füzes Miklós – Márfi Attila – Rózsa András – Vörös Huba (szerk.) (2005): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- Győri György (1977): Beszélgetés Czeizel Endrével. *Valóság*, 7, 47–54.
- Hajnóczky Tamás (2013a): A tibolddaróci barlanglakások felszámolása, avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 10, 80–98. http://titurania.hu/lapok/valosag/2013_10.pdf
- Hajnóczky Tamás (2013b): Az 1961-es párthatározat margójára. *Múltunk*, 1, 237–272. http://epa.oszk.hu/00900/00995/00033/pdf/EPA00995_multunk_13_1_237-272.pdf
- Hajnóczky Tamás (2013c): Barlanglakók 1. *Új Egyenlítő*, (1), 9, 16–20.

- Hajnáczy Tamás (2013d): „Karhatalommal a cigánytelepekért.” *Kritika*, 7–8, 30–31. http://www.kritikaonline.hu/kritika_13julius-augusztus_hajnaczky.html
- Hajnáczy Tamás (2014a): Az 1961-es párthatározat margójára II. *Múltunk*, 3, 152–211. http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0CCUQFjABahUKewi5ieDhopnHAhVMuRQKHQGaAZE&url=http%3A%2F%2Fwww.multunk.hu%2Findex.php%3Foption%3Dcom_docman%26task%3Ddoc_download%26gid%3D457%26Itemid%3D18&ei=HtnFVbmCGMzyUoG0hogJ&usq=AFQjCNHwkm8IDHF--VDtWU3dqWRGnSkZqw&bvm=bv.99804247,d.d24
- Hajnáczy Tamás (2014b): Barlanglakók 2. *Új Egyenlítő*, (2), 1, 20–25.
- Hajnáczy Tamás: Titkos ügyiratok a pártállam cigánypolitikájából. *Romológia*, 2 (6–7), 110–143. http://romologiafolyoirat.pte.hu/?page_id=1043
- Havas Gábor (1982): A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.
- Havas Gábor (1984): Kell-e kérdőjel? *Jel-Kép*, 1, 74–75.
- Horváth Ferenc (1963): A telepen lakó cigányok helyzete. *Belügyi Szemle*, 2, 74–80.
- Jegyzőkönyv a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportjának cigánykutatással foglalkozó 1969. június 8-i konferenciájáról*. Megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárában, 4-6218.
- Kállai Ernő – Törzsök Erika (2006): *Átszervezések kora*. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006. Budapest: Eöfik. http://www.kallaierno.hu/data/files/atszervezesek_kora_ciganynak_lenni_magyarorszagon_jelentes_2002_2006_T2Z+8g.pdf
- Kálmán András (1946): A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 8–9, 656–658.
- Karsai László (1992): *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945*. Út a cigány holocausthoz. Budapest: Cserépfalvi.
- Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.) (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kemény István (1974): A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 17 (1), 63–72.
- Kemény István (1995): *Megfelezett élet*. Beszélgetés Kemény István szociológussal. In Csizmadia Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Interjúk. Budapest: T-Twins, 27–37.
- Kereskényiné Cseh Edit (szerk.) (2008): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez*. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987). Gyula: Békés Megyei Levéltár.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (szerk.) (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Dokumentáció és adattár. Budapest: Socio-typo. http://econ.core.hu/file/download/Kertesi_Kezdi/A_cigany_nepesseg_Mo-n.pdf
- Kovács József (1974): A cigány lakosság lakáshelyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In Zagyva Imre (szerk.):

- A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései.* Budapest: Szociális Intézetek Központja. 41–49.
- Kovács József (1975): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Városgazdasági Tájékoztató*, 5–6, 19–23.
- Kozákné Keszei Veronika [Kozák Istvánné] (1984): Kell a cigánylap? *Jel-Kép*, 1, 72–73.
- Kozákné Keszei Veronika [Kozák Istvánné] (1986): *Útmutató a cigányság lakóhelyi beilleszkedésének segítéséhez.* Budapest: Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium.
- Ladányi János – Csanádi Gábor (1983): *Szelekció az általános iskolában.* Budapest: Magvető.
- Lengyel Gabriella (1982): Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. In Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok.* Budapest: Művelődéskutató Intézet, 141–157.
- Lengyel Gabriella (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Átszervezések kora.* Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006. Budapest: EÖKIK, 56–91.
- Majtényi Balázs – Majtényi György (2003): Jelen és múlt között. (A romákat érintő 1960 utáni kisebbségi jogi szabályozás főbb állomásairól.) In Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban.* Budapest: Lucidus, 241–258.
- Majtényi Balázs – Majtényi György (2012): *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010.* Budapest: Libri.
- Murányi Gábor (1986): A szociológiai és történeti tények szava – beszélgetés Pozsgay Imrével. In uő (szerk.): *„Egyszer karolj át egy fát!”* Cigányalmanch. Budapest: TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, 5–11.
- Nagy Pál (szerk.) (2010): *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember”.* Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961). Nyíregyháza–Gödöllő: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – SZIE Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar.
- Nagy Pál (szerk.) (2015): *„Nem szabad őket lenézni”.* A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár.
- Pártos Ferenc (1979): A cigány és nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalmi politikai célkitűzésekről. In Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (szerk.): *A közvélemény a cigányokról.* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 45–74.
- Pogány György – Bán Géza (1957): *A magyarországi cigányság helyzetéről.* Budapest. Megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtárban OSZK MD 11 488.
- Pogány György – Bán Géza (1958): A magyarországi cigányság foglalkoztatottsági problémái. *Munkaügyi Szemle*, 5, 42–45.

- Purcsi Barna Gyula (2001): Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő*, 6, 26–37. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/fekete-szemelyi-igazolvany-es-munkatabor>
- Purcsi Barna Gyula (2004): *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”*. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Réger Zita (1974): Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. *Valóság*, 1, 50–62.
- Réger Zita (1978): Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság*, 8, 77–89.
- Réger Zita (1984): A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai. Álláspontok és viták. *Szociálpolitikai Értesítő*, 2, 140–173.
- Sághy Erna (2008): Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as évek fordulóján. *Múltunk*, 1, 273–308. <http://epa.uz.ua/00900/00995/00013/pdf/saghye.pdf>
- Sipos Attila, dr. (1975): *Megelőző közegészségügyi és járványügyi feladatok*. Amit a polgári védelemről tudni kell. Budapest: Polgári Védelem Országos Parancsnoksága.
- Stewart, Michael Sinclair (1994): *Daltestvérek*. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest: T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/daltestverek/pages/_06_1.htm
- Szesztay Ádám (2003): *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962*. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör. <http://mek.oszk.hu/06900/06969/06969.pdf>
- Tomka Miklós (1991): Gazdasági változás a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigányélet*. Budapest: MTA PTI, 8–36.
- Törvények...* (1958): *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957*. Budapest: KJK.
- Törvények...* (1966): *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965*. Budapest: KJK.
- Törvények...* (1977): *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1976*. Budapest: KJK.
- Törvények...* (1980): *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1979*. Budapest: KJK.
- Törvények...* (1983): *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1982*. Budapest: KJK.
- Törvények...* (1986): *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1985*. Budapest: KJK.

- Vekerdi József (szerk.) (1989): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V.B. Cigányügyi koordinációs Bizottság.
- Vendég Sándor (1960): A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai. *Tájékoztató*, 2, 38–55.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve*. Falusi gettók az ország peremén. Budapest: Akadémiai Kiadó.